

मुंबईचे स्वप्न

मुंबई प्रथम क्रमांकावर - मॅककिन्से अहवाल

मुंबईचे जागतिक दर्जाच्या शहरात रुपांतर करणे

प्रस्तावना

मुंबई ही ऐतिहासिकदृष्ट्या भारताची राजधानी गणली जाते आणि ती महाराष्ट्र राज्य तसेच केंद्र या दोघांनाही लक्षणीय कर महसूल मिळवून देते. तथापि गेल्या दशकात, आर्थिक वृद्धी आणि जीवनमानाचा स्तर या दोन्ही बाबतीत तिचे आकारमान जलदगतीने घसरत चालले आहे. जरी मुंबईवर अनेक अत्यंत वैध शिफारशी आणि अहवाल अगोदरच अस्तित्वात असले तरी मुंबईला कशाची खरी आवश्यकता आहे तर ती म्हणजे मानसिकतेत बदल घडविणे ही होय. वृद्धिमय सुधारणा आणि दाटीच्या ठिकाणांचा विस्तार इज:परतच्या मानसिकता बदलून मुंबईला जागतिक दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी पावले उचलण्याचा आणि उडी घेण्याचा विचार सुरू केलाच पाहिजे. सध्याची परिस्थिती अशी आहे की, बहुअंशी धोरण आखणारे आणि शहराचे नियमन करणारी अधिकरणे मुंबई तिच्या समरूप अनुल्लंघनीय समस्यांसह दहा-पंधरा वर्षांच्या कालावधीच्या चौकटीत जागतिक दर्जाच्या शहरांमध्ये रुपांतरीत करता येऊ शकते. त्यावर विश्वास

ठेवण्यासाठी नकार देत आहेत. मुंबईला तसे बनवता येते याचा मुंबईसाठी मार्ग दाखवणे हा या अहवालाचा उद्देश आहे.

मुंबईला जागतिक शहराचा दर्जा संपादन करण्यात मदत करण्याच्या स्पष्ट उद्देशांसह, 2013 मध्ये मुंबईकरिता निसंदिग्ध स्वप्न पुरविण्याचा या अहवालाचा प्रयत्न आहे. पुढील दहा वर्षांच्या कालावधीत सर्वतोपरि विकासासाठी मुंबईकरिता नीलप्रतीद्वारे आराखडासुद्धा हा अहवाल पुरवतो. मुंबई तिचे स्वप्न वास्तवात खरोखरच उतरवू शकते. याच्यासाठी काय साधले पाहिजे हे सुद्धा या अहवालात सांगितले आहे.

मुंबई शहर ज्या शासकीय संस्था चालवतात म्हणजे बृहन्मुंबई महानगरपालिका (एमसीजीएम), मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण (एमएमआरडीए), आणि महाराष्ट्र शासन (जीओएम) या संस्थांच्या प्रथमतः सक्रिय सहभागासह मुंबईकरिता मॅककिन्से यांनी हा अभ्यास आयोजित केला.

या अभ्यासाच्या दरम्यान मुंबईतील 30 प्रमुख इमारती बांधकाम कंत्राटदार - गुंतवणूकदार यांच्या मुलाखती घेतल्या. आम्ही प्रमुख शासकीय संस्था, उद्योग आणि स्वयंसेवी संस्था

बरोबर दहापेक्षा अधिक वादळी कार्यशाळा घेतल्या आणि पाच आंतरराष्ट्रीय आणि पाच देशांतर्गत शहर रुपांतरणाच्या प्रकरणांत संशोधन केले आणि ते विकसित केले. शहरात आगोदरच अस्तित्वात असलेल्या बहुउद्देशीय अहवालानुसारसुद्धा काम केले. जगाच्या इतर भागांत मॅककिन्सेस केलेल्या कामावर आधारित इतर आंतरराष्ट्रीय शहरांसह स्थिरचिन्ह मुंबई स्थिरचिन्ह देण्यासाठी चौकट / साचा / निष्कर्षासाठी आधारसामग्री विकसित केली. प्रत्येक मोजमापावर शहराच्या संपादनगुकीसाठी आम्ही एक दर्जा निर्माण केला. म्हणून शहराची कार्यक्षमता सर्वात वर्णपटाच्या अगदी खालच्या टोकाला 'गरीब' तेथून सुरु होईल. त्यानंतर 'सरासरी'ला पोचेल, त्यानंतर 'सरासरीच्या वर' आणि शेवटी 'जागतिक दर्जाची' अशी असू शकेल. आम्ही प्रत्येक शहराची संपादनूक आणि आंतरराष्ट्रीय स्थिरचिन्ह स्तर (आमच्या नमुन्यात सर्व आंतरराष्ट्रीय शहरांची सरासरी असे व्याख्यांकित आले) या दोहोंमधल्या फरकावर आधारित प्रत्येकाचा दरमापक यांना दर्जा दिला. अशारितीने, उदा. आम्ही एका विशिष्ट मोजमापावर मुंबईच्या 'जागतिक दर्जा'ची व्याख्या केली. जर त्यात आंतरराष्ट्रीय स्थिरचिन्ह आणि तिची मोजमापावरील संपादनूक यामधील अंतर हे स्थिरचिन्ह इतकेच किंवा स्थिरचिन्ह समरुपतेपेक्षा 10 टक्के इतके कमी असेल. अंतिमतः आम्ही आमच्या स्वप्नांचे लक्ष्य ठरवले आणि प्रत्येक मोजमापाकरिता आकांक्षा या गोष्टीही ठरवल्या आणि प्रत्येक अंतर भरून काढण्यासाठी ध्यावयाच्या पुढाकाराची शिफारस केली आहे.

आम्ही आणखी एक गोष्ट येथे मिळवू इच्छितो की हा एकमेव अहवाल शक्य होऊ शकतो. कारण अनेक लोकांचे याविषयी चांगले मत आहे. हा पवित्र, वस्तुस्थितीवर आधारित योजनांचे भवितव्य या सर्व गोष्टी लक्षात घेता चार महिन्यांच्या पेक्षा कमी कालावधीत बदनाम होईल याबद्दल कमी बोलणेच बरे.

शासन, नगरसेवक आणि स्वयंसेवी संस्था या सर्वांनी

दिलेले जोरदार समर्थन हे प्रचंड स्वरूपाचे होते आणि त्यामुळे हा अहवाल यशस्वी होणे शक्य आहे.

कार्यकारी सारांश

कंपायमान आंतरराष्ट्रीय महानगर होण्यासाठी, मुंबईने खात्री करून दिली पाहिजे, ती अशी की, तिची आर्थिक वाढ जागतिक दर्जाच्या स्तरापर्यंत गेली पाहिजे. त्याचवेळी ती तिच्या नागरिकांना त्यात त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जे काही आवश्यक ते पुरवले पाहिजे. सध्या दोन्ही मोजमापात ती कमी पडत आहे. हा दर्जा तर तिला संपादन करावयाचा असेल तर 'शासन आणि नागरिकांनी तिच्याच वाढ होण्याचा विचार जो चालू ठेवण्यापेक्षा त्यांच्या मानसिकतेत बदल होण्याची गरज आहे. विशेषकरून, पुढील दहा वर्षांत या उपायांमुळे प्रभावी बदलासाठी मुंबई 40 दशलक्ष डॉलर्स (यापैकी चौथा भाग लोकांकडून येईल) अनेक देश (उदा. क्लेबलँड, शांघाय) हे संपादन करण्यास समर्थपणे का यशस्वी झाले आहेत आणि आमचे विश्लेषण सुचवते की, खाली आराखडा दिल्यानुसार जर मुंबईने आठ - टोकदार कार्यक्रमाचा पाठपुरावा केला तर ती सुद्धा आपल्या मार्गात चांगलेच करून दाखवील.

(एक) पार्श्वप्रदेशावर आधारित वस्तुनिर्माण विकसित करून आणि मुंबईला उपभोग केंद्र बनवून सेवांवर (उच्च आणि खालचे टोक) लक्ष केंद्रित करून वार्षिक 8 ते 10 टक्के आर्थिक वाढीला प्रोत्साहन द्या.

(दोन) पार्श्वप्रदेशातील जोडणाऱ्या रस्त्यांचे जाळे वाढविण्यासह सार्वजनिक आणि खाजगी वाहतूक पायाभूत सोयींमध्ये सुधारणा आणि विस्तार करा.

(तीन) अल्पउत्पादनाच्या गृहनिर्माण उपलब्धता आणि परवडण्याची क्षमता नाट्यमयरीत्या वाढवा (11 लाख अल्पउत्पन्नाची घरे) आणि असलेल्या घरांच्या दर्जा वाढविण्याची मोहीम राबवा.

(चार) सुरक्षा, हवा प्रदूषण नियंत्रण, पाणी, मल:निस्सारण, शिक्षण आणि आरोग्य, आरोग्य सेवा यांच्या दर्जात वाढ करा.

(पाच) वार्षिक 1500 कोटी रुपयांच्या मुंबईला वाहिलेल्या निधीसह 'मुंबई पायाभूत सोयी निधी' निर्माण करा.

(सहा) महत्त्वाच्या विभागांना नियम बनवून आणि इमारत परवानगी देणे यासारख्या महत्त्वाच्या प्रक्रियांना मुख्य प्रवाहात आणून शासनप्रक्रिया अधिक प्रभावी, कार्यक्षम आणि जबाबदार बनवा.

(सात) पुढील एक-दोन वर्षात दृश्य स्वरूपातील परिणाम दाखवण्यासाठी 20 पेक्षा अधिक तत्पर विजयांद्वारे स्मृतिचिन्हे निर्माण करा

(आठ) मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली बांधिलकी असलेला सार्वजनिक खाजगी स्रोतद्वारा अंमलबजावणी समर्थ करा आणि फलितांसाठी मुख्य शासकीय संस्थांना जबाबदार धरा.

मुंबई सध्या एका विलक्षण आणीबाणीच्या क्षणी आहे. तिने वर मांडलेल्या आठ उपक्रमशिलतेचा अंमलबजावणी केली पाहिजे आणि आपण केले पाहिजे. अन्यथा ती संपूर्णपणे कोसळण्याचा गंभीर धोका आहे.

आजची मुंबई : दोन्हीही आघाड्यांवर झोपली आहे.

आर्थिक वृद्धी आणि जीवनमानाचा दर्जा

शहरे आणि त्यांच्या आसपासचा प्रदेश हे ऐतिहासिकदृष्ट्या राष्ट्राच्या वृद्धीचे चालक आहेत. शांघाय हे त्यांचे मुख्य उदाहरण होय. शांघाय हे 90 मध्ये चीनच्या जलदगतीने झालेल्या वाढीच्यावेळी ते दक्ष मनुष्याचे मस्तिष्क होते. जागतिक दर्जाची शहरे वेगाने वाढत असताना, बरेच दीर्घकाळ निरीक्षण करण्यात आले की दोन आघाड्यांवर बलाढ्य होण्याची गरज आहे. आर्थिक वृद्धी आणि जीवनमानाचा दर्जा यातील प्रत्येक आघाडी एकमेकांवर परिणाम करते. तो परिस्थितीनुसार दुष्ट गुणवत्ताप्रधान चक्राकडे नेतो.

मुंबई, सध्या विरुद्ध चालीने चालली आहे. सध्या ती आर्थिक वाढ आणि जीवनमानाचा दर्जा हा दोन्हीही आघाड्यांवर मागे पडते आहे. सध्या (1998-2002) तिचे अलिकडचे जीडीपी वार्षिक 2.4 टक्के इतके आहे. आणि या अधोगतीमुळे निसंशयपणे महाराष्ट्राच्या वाढीवर विपरीत

परिणाम झाला आहे, कारण महाराष्ट्राच्या जीडीपीच्यामध्ये मुंबई आणि तिच्या भोवतालच्या प्रदेशाचे 20 टक्के एवढे अंशदान आहे. उदाहरणच घ्यायचे झाले तर 1994-98 या दरम्यान महाराष्ट्राचा वृद्धीदर 4.8 टक्के होता तो 1996-2002 या दरम्यान 4.2 टक्के इतःपर खाली आला आणि याच काळात भारताचा 5.6 टक्के इतका होता.

मुंबईचा दर्जाही फारच बिघडला आहे आणि ही घसरण फारत तीव्र आहे. झोपडपट्ट्या प्रचंड प्रमाणात वाढल्या आहेत आणि दाटी, प्रदूषण आणि पाणी यांच्या समस्या आकाशाला भिडल्या आहेत. या सर्वांचा परिणाम क्रमवारीत घसरण झाली आहे. (आशियातील 40 वरच्या क्रमांकाच्या शहरांमध्ये आशियावासिच्या क्रमवारीत 1996 मध्ये मुंबई 26 क्रमांकावर होती तर 2000 साली तिची घसरण होऊन ती 33व्या क्रमांकावर फेकली गेली.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर फोर्ब्स क्वालिटी ऑफ लाईफ या सर्वेक्षणात मुंबईचा क्रमांक 163 इतका खालच्या दर्जावर (जगातील 218 शहरांमध्ये) होता तर टू आयटू हार्डशिप रेटिंगमध्ये 124 व्या क्रमांकावर जगातील 130 देशांमध्ये गणला गेला होता. येत्या दशकात शहराच्या लोकसंख्येत अपेक्षित 200 कोटींची (टू मिलियन) भर पडण्याबरोबर ही परिस्थिती अधिक वाईट होण्याची शक्यता आहे. या सर्वांत अत्यंत दुर्दैवी जर काही असेल तर मुंबईला आपण महाराष्ट्राचे आणि देशाच्या मुख्य आर्थिकतेचे इंजिन समजतो. जी मुंबई महाराष्ट्र राज्याला आणि देशाला वार्षिक 40,000 कोटी रुपये कराच्या रूपांत मिळवून देते. या एकूण रकमेपैकी परतावा म्हणून महाराष्ट्राकडून आणि केंद्राकडून प्रत्येक वर्षाला भांडवली खर्च म्हणून मुंबईला निव्वळ 1000 कोटी रुपये एवढी अपुरी रक्कम मिळते म्हणून मुंबईची घसरण जर अशीच चालू राहिली तर महाराष्ट्राच्या संपत्तीची थोपवता येणार नाही अशी घसरण होईल.

म्हणून मुंबईसाठी अनेक उचित शिफारशी आणि अहवाल या अगोदरच अस्तित्वांत असले तरी मुंबईच्या विस्तारावर विचार करण्याच्या मानसिकतेत बदल होण्याची खरोखरच

गरज आहे. त्याऐवजी वरच्या पातळीवर एकदम उडी मारण्याच्या विचाराने तिला घेरले पाहिजे. आताची परिस्थिती अशी आहे की मुंबई तिला सुटका न करता येण्याजोग्या वेदलेल्या समस्यांतून येत्या 10-15 वर्षांच्या कालावधीत जागतिक दर्जाच्या महानगरीत रुपांतरीत होऊ शकते यावरही बहुतेक लोक विश्वास ठेवायला तयार नाहीत. अनेक प्रतिष्ठित मुंबईकरांना मुंबईचे राहण्यास योग्य अशा एका शहरामध्ये रुपांतरण करणे किंवा तिची पुर्ण घसरण होण्यापासून तिला प्रतिबंधक्षम बनवणे हेसुद्धा एक फार मोठे लक्ष्य असल्यासारखे वाटते. म्हणून 10-15 वर्षांत घडेल असे रुपांतरण साधण्यासाठी उचललेले पाऊल एवढाच त्याचा अर्थराहिल आणि हा अहवाल मुंबईने, आपले लक्ष्य गाठण्यासाठी कशी तयारी करायची याची ठळक नीलप्रत द्यायचे काम करतो.

पुढची पायरी म्हणजे थरारक पण वास्तव असा दहा वर्षांचा पल्ला कसा साधायचा हे स्पष्ट करणे ही होय. यासाठी मुंबईला दहा शहरांबरोबर (लंडन, न्यूयॉर्क, सिंगापूर, हाँगकाँग, साओ पाओलो, सिडनी, शांघाय, बँकॉक, रिओडे जाने इरो आणि टोरॅन्टो) चिन्हांकित केले आणि मुंबईकरिता दहा वर्षांच्या कालावधीचा आराखडा विकसित केला.

मुंबईचे स्वप्न - 2013 च्या दरम्यान मुंबईचे जागतिक दर्जाच्या शहरांमध्ये रुपांतर करणे

जागतिक दर्जाचे शहर बनण्यासाठी मुंबईला दोन आघाड्यांवर उडी मारावी लागेल. आर्थिक वाढ आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारेल. या प्रकरणात, जर मुंबईला रुपांतरित व्हायची गरजच असेल तर 2013 मध्ये मुंबई कशी दिसेल याचे गुणात्मक आणि संख्यात्मक दर्शनाचे आम्ही येथे वर्णन करीत आहेत.

2013 करिता मुंबईचे स्वप्न विधान

पुढील 10-15 वर्षांमध्ये जागतिक दर्जाचे शहर बनायचे ही मुंबईची आकांक्षा आहे. हे साध्य करण्यासाठी आर्थिक वाढीच्या वृद्धीसाठी ती व्यवच्छेदक (विभिन्न) असणे आणि सरासरीच्या वरच्या जीवनमानाचा दर्जा असणे आवश्यक आहे.

आसपासच्या प्रदेशात अत्यंत गतिमान वस्तुनिर्मितीत वाढ करणे या आधारासह आशिया खंडातील पुढारलेले सेवा केंद्र बनून त्याद्वारे 8-10 टक्के आर्थिक वृद्धीसाठी तयार होण्याची गरज आहे.

जीवनमानाच्या संदर्भात चिन्हांकित शहरांशी तुलना करता असे स्पष्ट होते सार्वजनिक वाहतूक, गृहनिर्माण, सुरक्षा/पर्यावरण; वित्तसहाय्य आणि शासन यांच्या सध्याच्या सरासरीत वाढ होऊन ती सरासरीपेक्षा अधिक वाढण्याची गरज आहे. उरलेल्या क्षेत्रातही म्हणजेच पाणी, स्वच्छता आणि शिक्षण हे सध्या जी सरासरी आहे त्यात वाढ होणे आणि सर्व जागतिक दर्जाच्या आरोग्यसेवांच्या सरासरीपेक्षा अधिक सरासरी असलेल्या आरोग्यसेवा यामध्ये अशी वाढ होण्याची गरज आहे.

2013 करिता मुंबईच्या आकांक्षा

अंतिम स्थितीला पोहचण्याच्या दृष्टीने, शासनाने काही ठराविक लक्ष्य समोर ठेवले पाहिजे. हे लक्षात घेऊन मुंबईने ज्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे अशा सहा महत्त्वाच्या क्षेत्रांकरिता आम्ही संख्यात्मक आकांक्षांची बांधणी केली आहे. ही सहा केंद्रीभूत क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे :-

- 1) आर्थिक वृद्धी : वास्तव वाढ दाखवण्यासाठी 1997-98 ते 2001-2002 दरम्यान 2.4 टक्के या आर्थिक वाढीवरून एकदम उडी मारून, पुढील दशकामध्ये 8 ते 10 टक्के आर्थिक वाढ साधली पाहिजे. अशा रीतिने त्यासाठी 50 लाख ज्यादा नोकऱ्या निर्माण केल्या पाहिजेत.
- 2) वाहतूक : सार्वजनिक आणि खाजगी परिवहन या दोहोंमध्ये लक्षणीय सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. लोक परिवहनामध्ये प्रत्येक रेल्वेच्या डब्यात 220 इतक्या कमी प्रवासी संख्येपर्यंतची व्यवस्था ठेवली पाहिजे आणि दर हजार लोकांमागे एकतरी बस असली पाहिजे. सध्या उपनगरीय रेल्वेडब्यातील गर्दीच्या बाबतीत काही विशिष्ट भागात गर्दीच्या वेळी 570 हून अधिक प्रवासी रेल्वेच्या एका डब्यातून प्रवास करतात. खाजगी परिवहनासाठी, प्रवासाच्या सरासरी गतीत

वाढ करून, तिहेरी मुक्त मार्गात एक्सप्रेस महामार्गात तिहेरी वाढ करून आणि सार्वजनिक वाहन व्यवस्थेत वाढ करणे आवश्यक आहे.

3) गृहनिर्माण : अशीही इच्छा व्यक्त केली जाते की, सध्या झोपडपट्टीस जे 50-60 टक्के लोक राहतात, त्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांची संख्या 10-20 टक्क्यांपर्यंत कमी केली पाहिजे. मुंबईत परवडणारी घरे मिळण्याचीही गरज आहे. उदा, सध्या दरडोई उत्पन्नाच्या 140 टक्के हा जो भाड्याच्या घराचा खर्च आहे तो 50 टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात यावा.

4) इतर पायाभूत सुविधा : या सर्व क्षेत्रांत मुंबईने कामगिरी बजावण्याची गरज आहे. उदा. गुन्हेगारी संदर्भात समर्थ आकडेवारी असतानासुद्धा यापुढे कायदा व सुव्यवस्थेमध्ये आणखी सुधारणा होण्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे, प्रत्येक घनमीटरला 1000 मायक्रोग्रॅम (एमजीएम) इतके असुरक्षित असलेले हवा प्रदूषण कमी करून ते 50 ते 100 एमजीएम इतःपर अद्भुतरीत्या कमी केले पाहिजे.

5) वित्त उपलब्धी : यातील एक चिन्हांकीत समस्या कमी करणे म्हणजे सध्याच्या प्रशासकीय खर्चात 50 ते 25 टक्के कपात होण्यासारखी आहे. म्हणजेच त्यामुळे विकासाकरिता आणि देखभालीकरिता वाढीव निधी उपलब्ध होईल.

6) शासन / अंमलबजावणी : नियमनामध्ये पराकोटीची सुधारणा होणे आवश्यक आहे. उदा. इमारतींच्या बांधकामाला परवानगी मिळण्याच्या मुख्य प्रक्रियेसाठी लागणारा सध्याच्या 90-180 दिवसांचा कालावधी कमी होऊन तो 45 दिवसांपेक्षाही कमी असावा.

या प्रकारचे संख्यात्मक लक्ष्य ठरवल्यानंतर मोजमापयोग्य अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या उपक्रमशीलता आणि शिफारशी यांच्या प्रभावाच्या दर्जात वाढीस सहाय्यभूत ठरतील.

यशस्वी शहर रूपांतरणापासून घ्यावयाचा धडा

मुंबईकरिता मुंबईचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविणे शक्य आहे किंवा कसे हे समजावून घेण्यासाठी आम्ही इतर दहा शहरांच्या

रूपांतरणाचा अभ्यास केला. या प्रकरणात आम्ही दोन आंतरराष्ट्रीय शहरांच्या - क्लेव्हॅलँड आणि शांघाय - ही जी शहरे जागतिक दर्जाची झाली. त्यांच्या प्रयत्नांचा दर्शकपट (शोकेस) प्रदर्शित केला आहे. त्याचबरोबर आणखी बंगळुरू, हैद्राबाद, नागपूर, सुरत आणि ठाणे या पाच भारतीय शहरांची भारताच्या संदर्भात घ्यावयाची विशिष्ट शिकवणूक ठळकपणे दाखविण्यासाठी अंशतः बदलाचे आम्ही वर्णन केले आहे.

क्लेव्हॅलँड : धूळपट्टी ते सर्वोत्तम अमेरिकी शहर

प्रचंड वस्तुनिर्माणगाचा आधार असलेल्या कंपायमान शहराचे क्लेव्हॅलँडचे, वस्तुनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात समुद्रापलिकडे स्थलांतरित केल्यामुळे 1970 मध्ये 'व्हास पावणारे धूळ पडण्याच्या शहरांमध्ये रूपांतर झाले. बेकारी मोठ्या प्रमाणात होती, शहराची वित्तव्यवस्था भयंकर स्थितीत होती आणि गुन्हेगारी वाढत होती. या शहराने 'आर्थिक वाढ आणि जीवनमानात सुधारणा' या दोन्हीत रूपांतर करण्याच्या कार्यक्रमास प्रारंभ केला. उद्याचे क्लेव्हॅलँड म्हणजे उद्योग आणि शासन यांची भागीदारी ही कल्पना, आर्थिक वाढीसाठी मांडली. त्या शहराने नफा - साहस भांडवलीनिधीसह शहरात कामे आणण्यासाठी चार अतिप्रभावी प्रकल्पांच्या आराखड्यावर लक्ष केंद्रीत केले. याचा थेट परिणाम म्हणून क्लेव्हॅलँडची अर्थव्यवस्था अमेरिकेची 1983-1992ची जी अर्थव्यवस्था होती त्यापेक्षा अधिक गतीने 0.5 टक्के इतकी वाढली. जीवनमान आघाडीच्या गुणात्मकतेत तिथल्या मेयरनी (महापौरांनी) प्रचालन सुधार कार्य दलाने (ओआयटीएफ) शहरांच्या विकासासाठी 800 प्रारंभिक कामाची शिफारस केली आणि त्यापैकी तीन चतुर्थांश शिफारशींची अंमलबजावणी केली. त्या प्रारंभिक कामात तीन प्राथमिक स्वास्थ्यरक्षा केंद्राचा, बँकांना कर्जासाठी, गृहनिर्माण प्राधिकरणांचे भागीदार करून घेणे आणि शहराच्या गलिच्छ भागांचा (उदा. फेमचा रॉक अँड रोल हॉल निर्माण करणे आणि प्रदूषित फ्लॅट' वखार क्षेत्रांचे अत्यंत उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधांसह स्वच्छ

पाणीसाठ्यामध्ये रुपांतरण करणे) लक्षणीय विकास करणे. अशा तऱ्हेचे जे रुपांतरण झाले त्याबद्दल क्लेव्हॅलँड शहराला पाच वर्षांच्या कालावधीत तीनवेळा 'उत्कृष्ट अमेरिकन शहर' म्हणून जे गौरविण्यात आले. त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे कारणच उरले नाही.

शांघाय : न रंगवलेले, फुटलले जहाज ते जागतिक दर्जाचे शहर

1987 मध्ये शांघाय हे मिणमिणते न रंगवलेले असे एक आर्थिक जहाज होते. चीन लवकरच आंतरराष्ट्रीय तडाख्यात गुंडाळला जाणार होता आणि त्याचवेळी रक्तलांछित टायनामेनचा भडका उडाला होता. तथापि, इश्यू रोगलीसच्या याच्या 1987 ते 1991 या कालावधीतील महापौरपदाच्या कारकीर्दीत या शहराने सुधारणांसारखे विस्तृत नवजीवन पाहिले. 'वन चॉप इश्यू' असे शांघाय महापौरपदी असताना टोपण नाव कमावलेल्या झ्युने लाल फितीचा नाश करून विकासप्रत नेले आणि पुडाँगचे (शांघायचा पार्श्वभाग) अनावरण केले. 'पायाभूत सुविधा प्रथम' या तंत्राचा पुडाँग भागाच्या बांधणीत प्रथमतः वापर केला आणि त्याच्या विकास कामाला सुरुवात झाली तेव्हाच हे तत्त्व आचरणात आणले. त्याने दहा पायाभूत सोयींचे प्रकल्प (त्यात पूल, बोगदे, महा अतिखोल जलप्रकल्प यांचा समावेश होता) हाती घेतले, याची फलनिष्पत्ती म्हणजे 1990 मध्ये शांघाय प्रतिवर्षी 8-10 टक्क्यांनी तर पुडाँग 16 ते 18 टक्क्यांनी वाढले. आणखी असे की, 40 दशलक्ष कोटी (40 बिलियन डॉलर्स) इतकी पायाभूत सोयीमधील गुंतवणुकीमुळे शांघायचा चेहरा मोहराच बदलून गेला. संपूर्ण भागच नव्याने बांधला आणि तेथील रस्ते, इमारती, वाहतूक आणि दूरध्वनी व्यवस्था जगातील सर्वोत्कृष्ट व्यवस्था म्हणून उदयास आली. सध्या तेथे अनेक पायाभूत सोयींचे प्रकल्प उभारणीचे काम चालू आहे. त्यामध्ये हुआँशोमध्ये आंतरराष्ट्रीय विमानतळ, भुयारी जोड रस्ते आणि पादचारी मार्ग यांचा समावेश आहे. शांघाय शहराचे विभाजन करणाऱ्या हुआँगू नदीला छेद देणाऱ्या भागांचाही समावेश आहे.

आसपासचा प्रदेश : निकसहीन पाणी मागे सरलेल्या ग्रामीण भागाचे (बॅक वॉटर एरीया) सायबराबादमध्ये रुपांतर

1990च्या दशकात हैद्राबाद आर्थिक वाढीच्या कमतरतेने आणि मिळखतीच्या प्रचंड तफावतीने ग्रासले होते. शहराचे जीवनमान भंगार होते आणि रस्ते कचऱ्यांनी माखले होते, रस्त्यावरचे प्रकाशदिवे दुरुस्तीच्या पलीकडे गेले होते. 1994 मध्ये चंद्राबाबू नायडू आंध्रप्रदेशाचे मुख्यमंत्री बनले आणि अवघ्या पाच वर्षांत त्यांनी हा निर्धन, समुद्राचे पाणी मागे फिरल्यामुळे झालेल्या ग्रामीण जलक्षेत्राचे भारताचे नवीन माहिती तंत्रज्ञान केंद्र बनवले. स्थानिक शासनाने 30 टक्के वाढीव करवसुलीतून उभे करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यामुळे 50 रस्त्यांच्या रुंदीकरणात आणि उड्डणपूल बांधण्यात आणि त्याव्यतिरिक्त रस्त्यांवरील प्रकाशदिव्यांत सुधारणा करण्यासाठी वित्तलब्धी उभारता आली. मुख्यमंत्र्यांनी राज्यात गुंतवणूक व्हावी यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले. परिणामी हैद्राबादने आर अँड डी (रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट) केंद्रे उभारण्यासाठी राज्यात गुंतवणूक केली आणि त्याशिवाय अमेरिका व इतर देशांनी शिक्षणसंस्था व्यवसायासाठी हैद्राबादची निवड केली. तथापी वीज आणि पाणी या क्षेत्रात प्रगती करावयाचे बरेच काम राहून गेले असले तरी मुख्यमंत्र्यांनी हैद्राबादला विस्ताराच्या मार्गावर ठामपणे ठेवले.

बंगळूरु : सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीचा धीमेपणाने होणारा न्हास रोखला

1999च्या दरम्यान बंगळूरुने न्हासाकडे चालल्याची लक्षणे दाखवायला सुरुवात केली. नागरिकांच्या ओळखपत्रांतून शहराला पुरवण्यात येणाऱ्या सेवांच्या बाबतीत वाढत्या आणि गतीने पसरणाऱ्या असमाधानावर ठळकपणे बोट ठेवण्यात आले. याला प्रतिसाद म्हणून नागरिक तसेच नगरसेवक यांच्याकडून आलेल्या वाढत्या दबावामुळे, कर्नाटकाचे मुख्यमंत्री एस. एम. कृष्णा यांनी बंगळूरु कार्यक्रम पत्रिका कृतिदलाची (बीएटीएफ) स्थापना केली, आणि नंदन निलेकानी यांना

इन्फॉसिसचे सीईओ म्हणून नेतृत्व करण्याची परवानगी दिली. तसेच ज्यांनी सुधारणांच्या योजना सादर केल्या आहेत आणि कालावधीची दिशा दाखवली आहे. असे शहरांशी जोडलेल्या निरनिराळ्या अधिकरणांचे प्रमुख असलेल्या संस्था-संघाचे अध्यक्षपदही त्यांनी निर्माण केले. अनेक महत्त्वाच्या उपक्रमशीलतेची अंमलबजावणी झाली. उदाहरणार्थ, बंगळुरू विकास प्राधिकरणाने (बीडीए) चांगले काम केले आणि सर्व मात्रेचे काटेकोरपणे लेखांद्वारे आणि त्यानंतर काहीची विक्री करून तर काही इतरांना चालवण्यास देऊन आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनल्या. असे केल्याने अवघ्या तीन वर्षांत 40,000 पायाभूत सोयीच्या जागा ते बांधू शकले. याबरोबर तुलना करता मागील दहा वर्षांत फक्त 3,400 जागा ते बांधू शकले होते. बंगळूरच्या मालमत्ता करनिर्धारण पद्धत ही बहुविध झाली होती. त्याऐवजी ती स्वयंनिर्धारण योजनेखाली आणली.

बीएटीएफने सार्वजनिक खाजगी भागीदारीच्या उत्तम उदाहरणाचा नमूना दाखवला. बीएटीएफने निरनिराळ्या प्रकल्पांना मनुष्यबळ पुरविले आणि निगमनिधीकडे 15 कोटी रुपये उभे केले. बंगळुरू कार्यक्रमपत्रिका कार्यदलाने (बीएटीएफ) दृश्य स्वरूपातील मोठ्या प्रभावी प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित केले. उदाहरणार्थ अहवालपत्रांचा उपयोग करून जबाबदारी वाढविणे आणि नोकरशाहीला कार्यप्रवण बनवणे, बस निवारा स्थानांची संकल्पचित्रांची एकरूपता साधणे, वाहतूक सिग्नलचे सुसूत्रीकरण आणि सार्वजनिक संडास बांधणे यासारख्या बाबींचा त्यात समावेश होता.

सुरत, नागपूर आणि ठाणे : शासकीय यंत्रणेला कार्यप्रवृत्त करणे

सुरत, नागपूर आणि ठाणे या शहरांनी सुधारित नगरपालिकांच्या नियमनामुळे जीवनमान दर्जात मोठ्या सुधारणा झाल्याचे पाहिले. उदाहरणार्थ, 1994 मध्ये सुरत शहराला प्लेगच्या साथीने आणि अन्नविषबाधेने ग्रासले होते. तेव्हा नवीन महानगरपालिका आयुक्तांनीच परिमंडळ अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. त्यांनी नगरपालिका विभागीय प्रमुखांना आपला

निम्मा दिवस शहराची स्वच्छता राखण्यासाठी स्वतः फिरून त्या कामावर प्रत्यक्ष देखभाल करण्याविषयी आदेश दिले. त्यांनी खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाचेही स्वागत केले. परिणामी राज्यशासनाच्या किंवा केंद्र सरकारच्या विशेष मदतीशिवाय सुरतेने स्वतःचीच पुनर्बांधणी केली आणि भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या (चंदीगड नंतर सुरतचा क्रम) स्वच्छ शहराचा किताब मिळवला. त्याचप्रमाणे नागपूर आणि ठाणे महानगरपालिकांच्या आयुक्तांचा प्रयत्नांमुळेच दोन्ही शहरात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्या. त्यांनी लक्ष्य ठरवून रोजच्या प्रगतीवर वरिष्ठ शासकीय अधिकाऱ्यांना फलनिष्पत्तीबद्दल जबाबदार ठरवून रोजच्या कामाच्या प्रगतीवर जातीने लक्ष देऊन आणि अकार्यक्षमतेबद्दल शिक्षा देऊन शासकीय यंत्रणेत सक्षमता आणली. फलस्वरूप आज दोन्ही शहरे मोठे रुंद रस्ते, स्वच्छ असे वातावरण, झोपडपट्ट्यांची संख्या अल्प आणि अल्प उत्पन्न गटांसाठी अधिक घरे या गोष्टींचा आनंद लुटत आहेत.

या सर्व शहरांच्या बदलामध्ये आणि सिंगापूर लंडन आणि न्यूयॉर्क ज्यांनी इतरांचे यजमानपद स्वीकारले. त्या शहरात तीन बाबींना अत्यंत महत्त्व आहे. अ) शहराच्या आर्थिक वाढीवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज असते. ब) त्या शहराने सार्वजनिक खाजगी भागीदारी असलेल्या काही मोजक्याच मोठ्या प्रभावी प्रकल्पांवर सक्रिय होऊन लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. कारण त्यामुळे दृश्य स्वरूपात त्याची फलनिष्पत्ती समोर येते. क) त्या सर्वांच्या प्रमुखपदी बांधिलकी मानणारे नेतृत्व असले पाहिजे आणि त्या नेतृत्वाला सु-समन्वय असलेली प्रशासकाच्या गटाचे पाठबळ असले पाहिजे. हे सर्व तीन पाठ मुंबईचे स्वप्न याकरिता काढलेल्या नीलप्रतीत (ब्ल्यू प्रिंट) अंतर्भूत करण्यात आले आहे.

स्वप्न मुंबईचे साकार करण्यासाठी नीलप्रत (ब्ल्यू प्रिंट)

मुंबईचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी, शासनाने प्रकरणात यापुढे सुचीबद्ध केलेल्या आठ भक्कम प्राधान्यक्रमाच्या प्रारंभिक बाबींची तत्परतेने अंमलबजावणी

केली पाहिजे. त्यातील पहिल्या सहा प्रारंभिक बाबींत आजची मुंबई आणि 2013 साली मला अभिप्रेत असलेली मुंबई यामधील दरी (दोन्हीही प्रकारची - संख्यात्मक आणि गुणात्मक या बाबतीतील) बुजविण्याकरिता उच्च पातळीवरील उपायांच्या स्वरूपात आहेत. शेवटच्या दोन पुढाकार घ्यावयाच्या बाबी या प्रत्यक्ष क्षेत्रावर अंमलबजावणी करावयाच्या विशिष्ट उपाय-योजना संबंधी आहेत.

एक : दरवर्षी 8 ते 10 टक्के आर्थिक वाढीस चालना द्या

जागतिक दर्जाचे शहर बनवण्यासाठी, मुंबईची दरवर्षी 8 ते 10 टक्के वाढ झाली पाहिजे. म्हणजेच गेल्या 4-5 वर्षांत मी संपादन केले आहे त्याच्यापेक्षा 4-5 टक्के इतकी वाढ झाली पाहिजे. त्यामुळे तिच्या दरवर्षी 5000,000 इतके अधिक रोजगार निर्माण होतील, अशारितीने बेकारीत होणाऱ्या वाढीला आळा बसेल. म्हणून चार विश्वासाहर्ष क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. दीर्घकालीन सेवा, अल्पकालीन सेवा, आसपासच्या क्षेत्रात वस्तुनिर्माण आणि त्याचे उपयोग केंद्रामध्ये रूपांतर - अशी ती क्षेत्रे आहेत.

प्रथमक्रमांकाचे आणि महत्त्वाचे म्हणजे मुंबईने सध्याच्या या सर्व क्षेत्रांना छेदणाऱ्या प्रचंड 'धंद्याच्या खर्चास' (मुख्यतः जागांच्या मालमत्तेचा प्रचंड खर्च) कात्री लावली पाहिजे. सर्वसाधारणपणे मुंबईने विशेष उपक्रमशीलतेची मोहिम राबवली पाहिजे. त्यात दोन विषय असे आहेत. उत्कृष्टतेची केंद्रे निर्माण करणे आणि आकर्षक प्रोत्साहनांचा संच देऊ करणे. आणि काही उदहरणांवरून या विषयांचे विवरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1) उद्दिष्टांची सहल - दीर्घकालीन सेवा - वित्तीय सेवा, स्वास्थ्य सुरक्षा आयटीआयआयटीइएस (ते सेवांना समर्थ बनवतात) आणि माध्यमे / करमणूक प्रधान / टेलिकॉम : यावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे मुंबईच्या जीडीपीवृद्धीमध्ये 2-3 टक्क्यांनी वाढ होईल आणि पुढील दहा वर्षांमध्ये 2-3 लाख अधिक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील. वित्तीय सेवा क्षेत्रांच्या बाबतीत मुंबई उर्वरित भारताच्या खूप पुढे आहे. तथापी मुंबई

हे आशियामध्ये 'तुमच्या निवडीचे केंद्र' या विधानाबद्दल पायाभूत सोयी (कर्ज देणाऱ्या संस्था, समुद्राबाहेरील खरेदीविक्री) पुरवणाऱ्या नवीन वित्तीय संस्थांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी, राज्यशासनाने केंद्र सरकारच्या सहयोगाने काम करण्याची आवश्यकता आहे. स्वास्थ्यसुरक्षेच्या बाबतीत एमसीजीएमने सार्वजनिक खाजगी भागीदारीच्या करारासाठी आणि हृदसुरक्षा आणि मधुमेह उपचार यासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रात सर्वोत्कृष्ट जागतिक केंद्रे होण्यासाठी सार्वजनिक रुग्णालयांना स्वायत्तता दिली पाहिजे. प्रसार माध्यमे / करमणूक क्षेत्र यांच्या प्रगतीसाठी कर-शुल्क कमी करून आणि निर्मितीउत्तर आणि ऑनमेशन काम यांचे प्रचालन करण्यासाठी कर-प्रोत्साहके देऊन सध्याच्या चित्रपट नगरीचे जागतिक दर्जाच्या चित्रनगरीत रूपांतरीत केली पाहिजे. मुंबईचे एखाद्या ठिकाणी समर्थ शोधक खरेदीविक्री केंद्र आणि व्यवस्थापन प्रक्रिया उभारली पाहिजे, त्यामुळे आयटी/आयटीइएसला तिची ऐतिहासिक प्राधान्यक्रमाची महत्त्वाची जागा पुन्हा मिळवणे शक्य होईल.

2) तीन दीर्घकालीन सेवाक्षेत्रात नोकऱ्या निर्माण करा

बांधकाम / हॉटेल / पर्यटन / करमणूक आणि आधुनिकता या प्रारंभिक शुभारंभामुळे पुढील दहा वर्षांमध्ये अतिरिक्त पाच लाख रोजगार निर्माण होऊ शकतील. आणि मुंबईची जीडीपी वाढ दर 1-2 टक्क्यांनी वाढेल. करमणूक क्षेत्रासाठी जागतिक दर्जाची 5-10 नानाविध आकर्षणे बनवली पाहिजेत. त्यामध्ये वस्तुसंग्रहालयांची, एलफंटा केव्हज, मत्स्यालय, प्राणिसंग्रहालय आणि संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, यांच्या दर्जात वाढ करता येईल, जागतिक दर्जाचे बहुविध प्रयोजनार्थ बंद स्टेडियम आणि संकेत केंद्रे (उदा. मेडिसन स्क्वेअर गार्डन) कॅफे आणि अल्पोपहार तसेच गड क्षेत्रातील वारसा जतनयोग्य प्रक्षेत्रे यांचे रक्षण यासह पश्चिम आणि पूर्व सागरकिनारे स्वच्छ करणे आणि त्यांचा पुनर्विकास करणे यांचा समावेश असेल. तेथील दुकाने, अल्पोपहार केंद्रे आणि बार यांना चालू ठेवण्यासाठी वेळेच्या दृष्टीने लवचिकता ठेवल्यास

‘जे शहर कधीच झोपत नाही असे जे म्हणतात ते सार्थ ठरेल. आधुनिक रचनेचे किरकोळ विक्री क्षेत्राला चालना देण्यासाठी जमिनीचा पुरवठा वाढविणे, चालू ठेवण्याच्या वेळेत आणि कामगारविषयक कायदे यात लवचिकता आणणे आवश्यक आहे. त्याचवेळी परवानगी देण्याच्या संख्येत जी घट होत आहे त्यावर कार्यवाही होण्याची गरज आहे. शासनाने, सुपरमार्केटसाठी (मोठ्या बाजारासाठी) आणि प्रचंड बाजारांसाठी विस्तृत जमिनीची परिमंडल क्षेत्रे - गिरण्यांच्या जमिनीसारखी क्षेत्रे तयार केली पाहिजेत. दुसरी शक्यता म्हणजे राजमार्गावर मोठ्या मॉल्सची निर्मिती करणे ही होय. यामुळे बांधकाम आणि किरकोळ उद्योग यांना चालना मिळेल. जे आर्थिक वाढीचे आणि रोजगाराचे प्रमुख वेगवेगळे मार्ग आहेत.

3) आसपासचा भाग वस्तुनिर्माण उद्योगात आणि सेनास्थापन तंत्र केंद्रात रुपांतरीत करा.

आसपासच्या जमिनीत विस्तार करण्याचे आणि पुढील दहा वर्षांत 8 मिलियन डॉलर्सएवढी जादा गुंतवणुक आणण्याची आणि 2 लाख रोजगाराच्या संधी मिळण्याची मोठी क्षमता आहे. हे कृतीत आणण्यासाठी शासनाला तीन गोष्टींची गरज आहे.

अ) जाहीर केलेल्या विशेष आर्थिक, प्रक्षेत्रांसाठी सेझसाठी आवश्यक विधिविधान संमत करण्यास चालना देणे आणि कमी दराची विश्वसनीय वीज, कामगार कायद्यात सुधारणा आणि उद्दिष्टानुसार प्रोत्साहके यांची एकगट्टा देणगी ब) न्हावा-शिवा बंदर सखोल करून पायाभूत सोयींची बांधणी, आंतरराष्ट्रीय विमानतळ बांधण्यासाठी केंद्राकडून संमती मिळवणे, दळणवळणाच्या संपर्कासाठी वाहतूक बंदरामध्ये दुवा साधणे आणि सेनास्थापन तंत्र केंद्र विकसित करणे. तथापि, थोडक्या वेळेस, शासनाने सध्याच्या मुंबई विमानतळाच्या खाजगीकरणानाचा पाठपुरावा केला पाहिजे. क) किनाऱ्याच्या आसपासच्या निवासी घरांसाठी जागा, व्यापारी प्रयोजनासाठी किरकोळ आणि करमणूक परिसर बदलून टाका. त्यामुळे विस्तृत, उच्च दर्जाच्या बुद्धिमत्त संकोषासाठी उत्कृष्ट आधार

पायाभूत सोयी पुरवल्या जातील. आणखी असे की, शासनाने शहरात सक्रियतेने उच्च मूल्याधिष्ठित, प्रदूषण विहीत वस्तुनिर्माण उद्योग (संगणक जोडणी, हाय एंड फॅशन अपारेल) यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

4) मुंबईला उपभोगवस्तु केंद्र बनवण्यासाठी कराचे दर कमी करणे.

मुंबईला विस्तृत मागणी मूल्य आहे आणि भारताची व्यापारी राजधानी म्हणून तिचे जे स्थान आहे ते तसेच चालू राहणार. तथापी, अद्यापही भारताचे आणि प्रसंगपरत्वे आशियाचे उपभोगवस्तु केंद्र बनण्याची तिची क्षमता तिने पूर्णत्वास नेलेली नाही. मुख्यत्वेकरून भारतातील इतर शहरांच्या तुलनेत ग्राहकांच्या माथ्यावर लावलेल्या पराकोटीच्या उच्च खर्चाच्या बोज्यामुळे तिला या स्थितीत लोटले आहे. निरनिराळ्या देशांवरील (उदा. चीन) संशोधन दर्शविते की, कराचे ओझे कमी आणि दर यामध्ये घट केल्याने वस्तुतः मागणी त्याचप्रमाणे करांचा महसूल वाढतो. असे केल्याने नवीन नवीन वस्तु निर्माण उद्योगाची गुंतवणूक आकर्षित करण्यायोग्य समर्थ अशा मोक्याच्या स्थितीवर मुंबईला स्थान मिळेल. म्हणून, शासनाने जकातकर कमी करणे किंवा काढून टाकणे, विक्रीला, पथकर आणि मुद्रांक शुल्क कमी करणे तर उपभोक्ता शुल्क वाढविणे या दिशेने हालचाल केली पाहिजे. हे क्रमाक्रमाने करता येऊ शकेल. (उदा. मुंबईच्या बाहेर निर्यात मालावर जकात पत देऊ शकेल, त्याचप्रमाणे व्हॅट)

दोन : सार्वजनिक आणि खाजगी वाहतूक पायाभूत सोयींमध्ये सुधारणा आणि विस्तार करा.

मुंबई हे भारतातील विस्तृत आणि सक्षम वाहतुकीचे जाळे अधिक प्रमाणात असलेले शहर म्हणून जरी ओळखले जात असले तरी, जागतिक दर्जाच्या दृष्टीने तिच्या पायाभूत सोयी-सुविधा सर्वार्थाने अपुऱ्या आहेत. आकडेवारीने हे साधार असल्याचे दाखविण्यासाठी महत्त्वाच्या क्षेत्रातील प्रत्येक रेल्वेच्या डब्यात गर्दीच्या वेळी सरासरी 500 हून अधिक लोक प्रवास करतात. त्या विरुद्ध 220 प्रवाशांचीच अपेक्षा असते. जेथे

रेल्वेच्या प्रत्येक डब्यात 350 पेक्षा अधिक लोक असतात तेव्हा प्रचंड दाटी एवढ्यापुरताच प्रश्न मर्यादित राहत नाही तर प्रवाशांना सुरक्षिततेची हमी देता येत नाही.

या समस्येतून दोन मुख्य मुद्दे निर्माण होतात. अ) पश्चिम आणि मध्य रेल्वे मार्गावर गंभीर स्वरूपाची उत्तर-दक्षिणेकडील दाटी आणि दोन मुख्य रक्तवाहिन्यांप्रमाणे असणारे मार्ग (पश्चिमेचा द्रुतगती राजमार्ग, एस.व्ही. रोड) आणि ब) शहरांतर्गत पूर्व-पश्चिम यांना शहर आणि पार्श्वभागाला (जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट - जेएनपीटी नवीन सेझ) जोडण्याच्या रस्त्यांचा अभाव.

या दोन समस्यांच्या समाधानाकरिता अनेक प्रकल्प हे एकतर या अगोदरच हाती घेतले आहेत किंवा त्यांच्या योजना आखण्यात येत आहेत. या प्रकल्पांमधील महत्त्वाचा प्रकल्प म्हणजे रेल्वेचे आणि रस्त्याचे जाळे विणण्याचा मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प (एमयूपीटी) हा आहे. विशेषतः पश्चिम आणि मध्य रेल्वेमार्ग (उदा. ज्यादा रेल्वेमार्ग, 9 डब्याच्या गाड्या, 12 डब्याच्या करणे) रेलची क्षमता वाढविणे आणि पूर्व-पश्चिम भागाला जोडणारे दोन महत्त्वाचे मार्ग पूर्ण करणे यांचा समावेश आहे. या प्रकल्पात प्रकल्प बाधित 20,000 कुटुंबाचे पुनर्वसन करणे हेही अंतर्भूत आहे. पहिल्या टप्प्याच्या कामास नोव्हेंबर 2002 मध्ये सुरुवात झाली आणि 2008च्या दरम्यान ते काम पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. दुसऱ्या टप्प्यात पश्चिम आणि मध्य रेल्वेच्या जास्तीच्या सर्व कामांची पूर्णता करण्याचा समावेश आहे. यासाठी 3 ते 5 वर्षांचा कालावधी अपेक्षित आहे. रस्त्यांचे जाळे विणण्यात आणखी सुधारणा करण्यासाठी मुंबई नागरी पायाभूत सोयी प्रकल्प (एमयूआयपी) हाती घेतला आहे. हा प्रकल्प उड्डाण पूल / हवाई पूल मार्ग, पुलांवरील पथ (आरओबीएस), उपमार्ग, बस थांबे आणि उत्तर-दक्षिण आणि पूर्व-पश्चिम जोडमार्ग बांधण्यावर लक्ष केंद्रित करेल. रेल्वे स्थानकांच्या परिसरात सुधारणा करण्यावर ही भर देण्यात येईल. मुंबईच्या परिवहनासाठी जाळे निर्माण करण्याच्या दृष्टीने हे सर्व प्रकल्प महत्त्वाचे आहेत आणि ते पूर्ण करण्यासाठी

त्यांचा पाठपुरावा करण्याची गरज आहे. तथापी, या प्रारंभिक कामाची अंमलबजावणी झाल्यानंतरसुद्धा, मुंबईला आपल्या आकांक्षेप्रत पोहचण्यासाठी दीर्घकाळ लागेल. उदा. एमयूपीटीच्या कामांचे हे दोन टप्पे पूर्ण झाले तरी, पश्चिम रेल्वेवरील महत्त्वाच्या मार्गावरील रेल्वेतील गर्दी ही आपण आपेक्षा धरलेल्या पातळीपेक्षा कितीतरी लक्षणीय पटींनी मोठी असेल. त्याचप्रमाणे एमयूआयपीने बुहमुंबईतील पूर्व-पश्चिम रस्त्यांचे जोडकाम पूर्णत्वास नेले तरी आम्हास, शहर आणि आसपासचा भाग यामध्ये जोडणारे रस्ते बांधण्याचे काम प्रभावीपणे करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे.

मुंबईचे गर्दीचे आणि जोडमार्गांचे प्रश्न वास्तव स्वरूपात सोडवण्यासाठी महत्त्वाची गरज आहे ती पुढील बाबींची अ) व्यवस्थितरीत्या विकसनशील 4-5 सेंट्रल बिझिनेस डिस्ट्रिक्ट्सची (सीबीडी) निर्मिती करणे. वांद्रे-कुर्ला, अंधेरी-कुर्ला, वाशी-बेलापूर, आणि डोंगरी आणि त्यांची परस्परांशी आणि महत्त्वाच्या निवासीक्षेत्रांशी संबद्धता साधणे, यामुळे सध्याचे उत्तर-दक्षिणेचा ताण ते आणि त्यापासून नरीम पॉईंट पर्यंतचा ताण कमी होईल आणि ब) उत्तर-दक्षिण आणि पूर्व-पश्चिम रेल्वे दोहोंच्या शेवटच्या टोकापर्यंत उपलब्ध करणे आणि वर्तुळाकार रेल्वेमार्गांच्या आणि वर्तुळाकार मुक्त मार्गांच्या (रिंग रेल आणि रिंग फ्री वेज) स्वरूपात रस्त्यांना एकमेकांशी जोडणे आवश्यक आहे. सर्व जागतिक दर्जाच्या शहरांमध्ये द्रुतगती वर्तुळाकार मुक्तमार्ग बिन सिग्नलच्या 6-7 मार्गिका अशा प्रकारचे असतात की ज्यामुळे शहरातील कोणत्याही एका ठिकाणाहून कुठेही दहा मिनिटांत पोहोचता येते. खासकरून आम्ही शिफारस केली की मुंबईला चार पुढाकार घ्यावयाच्या उपक्रमशीलतेमध्ये बसवले पाहिजे. त्यापैकी फक्त एकीवरच सध्या एमयूपीटी आणि एमयूआयपी मार्फत काम चालू आहे. वाहतूक आकांक्षाप्रत पोचायला 8-10 वर्षे लागतील.

1) इतर रिंग रेल : आम्ही असा प्रस्ताव मांडतो की,

सार्वजनिक गतिमान ट्रेन प्रणालीचे (एमआयटीएस) मार्ग गोरेगाव, अंधेरी, वांद्रे, वांद्रे-कुर्ला परिसर, कुर्ला आणि घाटकोपर यामध्ये बांधण्यात यावा. रेल क्षमतेसाठी अत्यंत आवश्यक असे अधिकचे काम करण्याची गरज आहे. त्यामुळे उत्तर-दक्षिण मार्ग आणि ही वांद्रे-कुर्ला आणि अंधेरी घाटकोपर यामध्ये पूर्व-पश्चिम रेल मार्ग जोडणी सहजसाध्य होईल. काही मार्गांसह अंधेरी-घाटकोपर दरम्यान लाईट रेल ट्रान्सपोर्ट सिस्टिम आणि वांद्रे व कुर्ला या दरम्यान नियमित रेल सेवा अधिकचे रेल्वे रुळ टाकण्याचा प्राधिकार्यांनी प्रस्तावित केलेल्या योजनेचा त्यात समावेश आहे. आणि सध्या प्रस्तावित केलेल्या रेल्वेसेवांपेक्षा या रेल्वेसेवा अधिक समावेशक आहेत.

2) **इतर रिंग फ्री वे :** यामुळे वांद्रेपासून ते वरळी ते नरीमन पॉईंटला मिळणारा द्रुतगती मार्ग बनेल यात. पूर्वबेट मुक्त मार्गासह आणि त्यावर पश्चिमेकडून वांद्र्याला जाईल यासह वरील रस्ता बनेल. एकीकडे वैयक्तिक मार्ग (वांद्रे-वरळी हा रस्ता सध्या बांधण्यात येत आहे. वरळी नरीमन पॉईंट हा रस्ता प्रास्तावित आहे. पूर्व बेट मुक्त मार्ग एमयूआयटीपीच्या अखत्यारीत आहे.) हे अगोदरच प्रस्तावित करण्यात आलेले असताना, शासनाने द्रुतगती रिंगमुक्त मार्ग या स्वरूपात या टोकापासून त्या टोकापर्यंतची संबद्धता लवकरात लवकर बांधण्यात येईल असा विश्वास दिला पाहिजे. नेमकेपणाने सांगायचे झाले तर प्रस्तावित रिंग मुक्तमार्गाचे (उदा. आचार्य धोंडे मार्ग) पूर्व-पश्चिम घटक मुक्तमार्ग म्हणून बांधण्याची गरज आहे. गरज भासल्यास महामार्ग ते दक्षिण मुंबईला जोडणारा हवाई मुक्तमार्गाचा विचार होऊ शकतो.

3) **एमटीएचएल (मुंबई पार हार्बर रेल आणि मार्ग संबद्धता) बाहेरील रिंगरेल आणि मुक्तमार्ग :** ही एकात्मिकृत वेल असेल आणि मुंबईच्या रस्त्यांना जोडणारी (एसइएल्यू) पार्श्वभागापर्यंत (न्हावा-शेवा) असेल. ही रेल्वे सेवा आसपासच्या भागातून जोडणारी ते वाशी-बेलापूर मार्ग आणि पुन्हा परत कुर्ल्याला - त्यामुळे शहराबाहेरील रिंग रेल सेवा निर्माण होईल. रस्ते संपर्क बेटावरील शहर ते पार्श्वभाग

आणि त्यानंतर मुंबई पूर्व द्रुतगती महामार्गाला तो जोडला जाईल. तेच वळण पुन्हा बेलापूर-वाशी द्रुतगती महामार्गाला जोडून कुर्ल्याला परत. त्यामुळे बाहेरील वर्तुळाकार महामार्ग तयार होईल. आसपासच्या भागाचा विकासासाठीही रस्त्यांची जोडणी अत्यंत महत्त्वाची आहे. आणि त्यामुळे उत्तर-दक्षिण व्यास असलेली मुंबई बदलून ती बहुविध व्यास असलेली मुंबई होईल. आणि एमयूटीपी / एमयूआयआर अखत्यारीतील सध्याचा योजनेत या अधिक कामांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. ही रेल्वे आणि रस्ते यांच्या जोडणीची सेवा नवीन होणाऱ्या जागतिक दर्जाच्या विमानतळाला आणि आसपासच्या भागातील 'सेझ'च्या क्षेत्रालाही जोडता येईल.

4) सध्याच्या रेल्वे आणि रस्त्यांच्या जालिका सेवा अनुकूल करण्यासाठी डावपेचात्मक पुढाकार.

★ रेल्वेसेवा अनुकूलतम करा : पश्चिम आणि मध्य रेल्वे मार्गावर रेल्वेच्या लाइन्स वाढवा आणि 9 डब्यांऐवजी 12 डब्यांच्या गाड्या सुरू करा. (हे यापूर्वीच एमयूआयपी मध्ये समाविष्ट केले आहे.)

★ उत्तर-दक्षिण पंथ छिन्नमार्गाचा विस्तार करा. उड्डण पुलाच्या (एमयूआयपी) मालिकाद्वारे पाच वाहिन्यांरूप असलेल्या पाच मुख्य रस्त्यांचे 6-7 मुक्त मार्गिकांमध्ये विस्तार करा.

★ पूर्व-पश्चिम पथ दुवा स्थापित करा - मजबूतीकरण : पाच मुख्य पूर्व-पश्चिम मार्ग जोडणी (सध्या एमयूटीपी आणि एमयूआयपी खाली घेण्यात आले आहेत.) स्थापित करा व मजबूतीकरण करा.

★ इतर डावपेचांच्या प्रारंभिक बाबींची स्थापना करा. यामध्ये पैसे द्या नि बहुविध उपवने योजनेचा प्रारंभ, बससाठी वाहिन्यांरूप मार्गावर स्वतंत्र मार्गिका आणि सार्वजनिक परिवहनावर गर्दी बिन-गर्दीच्या वेळांसाठी वेगवेगळे दर, निवासी लोकांसाठी पुरेशी वाहनतळाची जागा सोडण्याची सक्ती, आणि सर्व नव्या बांधकामात पाहुण्यांची व्यवस्था, रस्ते रुंदीकरण, महत्त्वाच्या उड्डण पुलांवर बसेसना परवानगी आणि ट्रॅफिक सिग्नलमध्ये सुसूत्रता आणणे या योजनांचाही या कार्यक्रमात समावेश करा.

प्रस्तावित पुढाकार घ्यावयाच्या कामांचा पुढील वर्षात एकूण खर्च सुमारे 25000 कोटी रुपयांएवढा आहे. हा खर्च एमयूटीपी आणि एमयूआयपी यांनी करावयाच्या खर्चाच्यावर आणि पलिकडचा आहे. याचे सर्वांत अधिक खर्चाचे घटक म्हणजे एमटीएचएल रस्ता आणि रेल्वेलिंक (रु. 8,10,000 कोटी रुपये) आणि इतर रिंग रेल (रु. 81,000 कोटी) हे होत. या पुढाकार घ्यावयाच्या कामासाठी वित्तलब्धीच्या विकल्पाविषयी चर्चा पुढे करण्यात आली आहे.

मध्यम संज्ञेत सांगायचे तर शहरात भूमिगत वाहतूक व्यवस्था बांधण्याचा विचार केला पाहिजे. कारण त्यामुळे शहराच्या जमीन मालमत्तेचा विनियोग प्रभावीपणे होतो. अर्थात भूतलावरील पारंपरिक जमिनीच्या वापरापेक्षा किंवा अंतराळी वाहतूक पायाभूत सुविधापेक्षा (उदा उड्डाणपूल) तो अधिक खर्चिक आहे. तथापी, तंत्रज्ञानामध्ये चमत्कार वाटावा अशी सुधारणा झाली आहे आणि खर्च कमी होत आहेत. आणखी असे की, त्यानुसार कार्यान्वयन केल्याने जमिनीचा वरचा भाग कमीत कमी खराब होतो. म्हणून बृहत्तयोजनेत पुढील बाबींचा विचार झाला पाहिजे. अ) भुयारी रेल मेट्रो आणि ब) नरीमन पॉईंट, पेडर रोड आणि वरळी भाग या गर्दीच्या ठिकाणी भुयारी मार्ग.

तीन - नाट्यमय रित्या घरे मिळण्याची उपलब्धता वाढवा आणि ती परवडण्याजोगी करा.

मुंबईची जागांची समस्या ही तीव्र आणि संमिश्र स्वरूपाची अशी दोन्हीही प्रकारची आहे. या समस्येची परिमिती मिळकतीच्या दोन्ही बाजूस आहे. या पटाच्या खालच्या टोकाला - परवडण्याजोग्या घरांची फार मोठी कमतरता आहे. 50-60 टक्के मुंबईची लोकसंख्या झोपडपट्टीत राहते. त्यामुळे घरांच्या किमती उच्च असल्याचे प्रतिबिंबित होते. उच्चतर टोकावर निवासी आणि व्यापारी जागा पराकोटीच्या खर्चिक आहेत. आणि तरी गुणात्मकदृष्ट्या त्यात अनेक त्रुटी आहेत. (मोडकळीस आलेल्या इमारती, हरित जागांचा आणि वाहनतळाच्या सोयींचा अभाव, अपुऱ्या पायाभूत सोयी-सुविधा)

एका एम.डी.ने केलेल्या भाष्यानुसार, “मुंबईमध्ये, तिसऱ्या जगाच्या सुविधांसाठी आणि सोयी असलेल्या जागेसाठी तुम्ही प्रथम जगाच्या किंमती मोजता” आणखी असे की, भाडेतत्त्वावरील घरांचा बाजार विरळ अप्रवाही आणि न परवडण्याजोगा आहे. भाडेतत्त्वावर घरे मिळण्याचे चिन्हांकन 40 ते 50 टक्के असताना, त्याबरोबर तुलना करता भाडेतत्त्वावरील घरांचे (एकूण घरांच्या टक्केवारीत) प्रमाण मुंबईमध्ये 5-10 टक्के इतकेच आहे.

जागतिक दर्जाचे शहर बनण्यासाठी मुंबईने घरे परवडण्याजोगी मिळण्याची, भाडेतत्त्वावरील घरांच्या बाजारात पुन्हा उसळी मारण्याची, व्यवस्था एकात्मिकृत पद्धतीने जमिनीचा विकास होण्याची आणि शहरातील घरांचा दर्जा वाढविण्याची खात्री दिली पाहिजे. विशेषकरून झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांची संख्या 10 ते 20 टक्क्यांपर्यंत घसरली पाहिजे. घरांच्या किंमती कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या 3-4 पटीपेक्षा जास्त असता कामा नये, आणि भाडेतत्त्वावरील घरांची टक्केवारी (एकूण घरांच्या संस्थेशी) 30-40 एवढी असली पाहिजे. आणखी अधिकचे म्हणजे मुंबईत जागतिक दर्जाच्या गृहनिर्माणाची अप्रतिम बेटे आणि व्यापारी संकुले निर्माण केली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे घरांची संख्या वाढविली पाहिजे.

या आकांक्षाप्रत पोहचण्यासाठी मुंबईने पुढील दशकात 1 कोटी 10 लाख (सध्याच्या झोपडपट्टीधारकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी 80 लाख घरे आणि लोकसंख्येतील वाढीसाठी तसेच कमी उत्पन्न गटांतील मुंबईत येणाऱ्या लोकांसाठी 30 लाख घरे) आणखी असे की, आपण घरांच्या किंमती परवडण्याजोगी घरे याच्या व्याख्या ठरवल्या पाहिजेत. मुंबईच्या लोकसंख्येच्या 30 टक्के लोकांचे मासिक सरासरी मिळकत 6000 रुपये किंवा त्यापेक्षा कमी आहे, आणि गटासाठी भाडेपट्ट्याच्या घरासाठी मासिक 750-1500 रुपयांपेक्षा जास्त नाही इतकाच खर्च आणि आजच्या किंमतीनुसार घरे विकत घेण्यासाठी 1.5 लाखांच्या खाली एवढाच खर्च आला पाहिजे. सध्याच्या झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या पुढाकारातून पुढील

दहा वर्षांमध्ये 1,50,000 पेक्षा अधिक युनिटांचा पुरवठा होईल. आणि तरीही पुढील दहा वर्षांत कमी उत्पन्नाच्या गृहनिर्माणांच्या युनिटची मोठी कमतरता राहिल, परिणामी झोपडपट्ट्यांत आणखी वाढ होईल. म्हणून मुंबईच्या बाबतीत ज्या आकांक्षा बाळगल्या आहेत त्याच्या परिपूर्ततेसाठी शासनाने पाच उपक्रमशीलतांची सुरुवात केली पाहिजे.

1) जमिनीची उपलब्धता 50 ते 70 टक्क्यांनी वाढवा :

परिपूर्ण अशी एक सूची तयार करण्यात यावी. जिच्यामुळे जमिनीच्या वापरामध्ये वाढ होईल, जमिनीच्या व्यवहारातील खर्च कमी होईल. फार मोठ्या अशा या गिरण्यांच्या जमिनी आणि बंदर विश्वस्त मंडळ (पोर्ट ट्रस्ट) च्या जमिनी उपलब्ध व्हायला लागल्यामुळे त्यावर फार मोठ्या आशा खिळून राहिल्या आहेत. त्यामुळे एक टक्क्यापेक्षा जास्त जमिनी उपलब्ध होईल. मुंबईसाठी जर कशाची गरज असेल तर ती काही अशी मोठी उपक्रमशीलता सुरु करण्याची, ज्यामुळे मूर्त फलनिष्पत्तीची खात्री बाळगता येईल. जेवढ्या परिमंडळात शक्य असेल तितका (आंतरराष्ट्रीय शहरांच्या विकसित भागांचा सर्वसाधारण एफएसआय 10च्या वर असता असे दिले आहे.) एफएसआय (चर्टई क्षेत्र निर्देशांक विकास कार्यक्रमांशी दुवा जोडून) सरासरी 3 ते 4 ने वाढवा. यामुळे 30 ते 40 टक्के इतकी अधिक जमीन मिळाल्यासारखे होईल. सध्याच्या पायाभूत सोयी-सुविधांवरील अधिकचा बोजा थोपवण्यासाठी जमिनीचे लगतचे अनेक तुकडे एकत्र करा. त्यामुळे रस्त्यांचे रुंदीकरण करता येईल. आणि वाहनतळाच्या अधिक जागा निर्माण करता येतील आणि त्याचवेळी विद्यमान भाडेकरूंना प्रोत्साहन म्हणून अधिक एफएसआय उपलब्ध करून द्यावा. शिवडी ते न्हावा-शेवा पार बंदराशी संबद्ध दुवा बांधा ज्यामुळे आणखी सुमारे 15-20 टक्के ज्यादा जमीन निर्माण होईल. क) केंद्र सरकार बरोबर मुंबईतील जागेच्या टंचाईची कल्पना वरच्या सीआरझेड एक आणि दोनमध्ये शिथिलता आणण्यासंदर्भात आणि त्याचवेळी पर्यावरणावर होणारा कुठलाही परिणाम कमीतकमी करण्याची खात्री देऊन चर्चा करा. यामुळेसुद्धा 15-20 टक्के

इतकासा जमीन पुरवठ्यात परिणामकारक वाढ होईल. आणि ड) व्यवहाराकरिता होणारा खर्च कमी करा आणि आजचे 7-8 टक्के दराचे मुद्रांक शुल्क जास्तीतजास्त 2-3 टक्क्यांपर्यंत कमी करून रोकड सुलभता वाढवा. त्याचप्रमाणे नागरी कमाल जमीन धारणा अधिनियम (यूएलसीए) विखंडित करा आज त्याच्या परिणामी निर्धोक जमीन हक्कशीर्ष, आणि भाडे नियंत्रण अधिनियम काढून टाका. इ) इमारतीला मान्यता मिळण्यासाठी सरासरी 90 ते 180 दिवसांचा जो कालावधी लागतो तो कमी करून 45 दिवसांपर्यंतचा ठेवावा. त्यामुळे व्यवहाराकरिता होणाऱ्या खर्चास (काही अंदाजानुसार सुमारे 5-10 टक्के) कपात होईल.

2) झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण (एसआयए) प्रक्रियेमध्ये पुनर्संकल्पचित्राद्वारे सध्या अस्तित्वात असलेल्या झोपडीधारकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी कमी उत्पन्नाची 800000 घरे निर्माण करा. सध्याच्या झोपडपट्टी जमिनीच्या जवळजवळ 60 टक्के जमिनीचे पुनर्वसन करणे हे व्यावसायिकदृष्ट्या अशक्य आहे कारण सध्याची बाजारमूल्य, एसआरएखाली पुरविण्यात आलेली प्रोत्साहक रक्कमेचे सूत्र आणि सध्याच्या योजनेचे उदार धोरण, (तिच्या मोफत घरांच्या आश्वासनासह) म्हणून एसआरएची सध्या संकल्पित केलेली योजना ही अयशस्वी होण्याची शक्यता आहे.

म्हणून आम्ही असे सुचवू इच्छितो की, शासनाने एसआरए प्रणालीमध्ये सुधारणा करावी. ती अशी की, झोपडीधारकांना जमीन फुकट मिळेल पण बांधकाम खर्चासाठी ते काही प्रमाणात अंशदान करतील. या योजनेखाली त्यांनी प्रत्येक महिन्याला रु. 750-1500 एवढी रक्कम वापराबद्दलचा आकार म्हणून देण्याबद्दल त्यांना विचारण्यात येईल. ही रक्कम देणे सोयीचे व्हावे यासाठी त्यांच्या विकासकामास एकदा का संमती मिळाली की, त्यांना मिळालेल्या जमिनीचा कालावधी / अपार्टमेंट मालकी हक्क त्यांना बहाल केला जाईल. त्याचा उपयोग त्यांना आधुनिक खाजगी / सार्वजनिक स्रोतांकडून गृहनिर्माण कर्जे मिळवण्याकरिता वापर करता येईल. मर्यादित

वापराचा आकार नमुन्याकडे वळल्यामुळे झोपडपट्टी क्षेत्राचे पुनर्वसन आर्थिकदृष्ट्या वर्धनक्षम बनेल. अशारितीने झोपडपट्टी पुनर्वसनाच्या कामावर उडी मारूनच सुरुवात करा. नवीन झोपडपट्टीधारक अतिक्रमण करण्यास जे प्रोत्साहन मिळते त्यातही घर होईल. येथे हेही महत्त्वाचे आहे की सामान्य वापराचे आकार (उदा. मालमत्ताकर, पाणी) घरांना लागू असतात तेवढेच नवीन घरांना लागू होतील.

अंतिमतः एसआरएकरिता स्वीकार्य शेवटची दिनांक 1 जानेवारी, 1995 हीच पाळली पाहिजे आणि त्यानंतर नवीन झोपडीस संमती देता कामा नये.

उपयोगार्थ शुल्काच्या प्राथमिक सुधारणांबरोबरच जमीन कालावधी / अपार्टमेंट मालकी हक्क याशिवाय तीन इतर शुल्क एसआरएला गती देण्यासाठी आवश्यक आहेत.

★ कडक उद्दिष्टे आणि मुदतीची आखणी हे जोडा. एसआरए झोपडीधारक आणि विकासक यांनी अंमलबजावणी गती दिली पाहिजे आणि या सर्व पक्षांना त्यांच्या कामाबद्दल जबाबदार धरले पाहिजे. अन्यथा उद्दिष्ट हे चर्चेसाठी खुले ठेवले पाहिजे अशासाठी की, पुनर्वसनाचे काम दहा वर्षांच्या आखीव मुदतीत पूर्ण झाले पाहिजे.

विकासक निवडीमध्ये बाजारमूल्य आधारित लिलाव क्षेत्रानुसार उद्दिष्टांची दिशा ठेवून, त्या क्षेत्रातील बहुविध विकासक / स्वेच्छासंस्था / संस्था यांना त्यांच्या योजना झोपडपट्टी धारकांसमोर प्रस्तावित करण्यासाठी आमंत्रित केले पाहिजे, फक्त 70 टक्के झोपडीधारकांच्या संमतीने वेळेचे बंधन घालता ती ठरवण्याच्या पद्धतीने पुढे चालू ठेवण्याऐवजी ज्या योजनेला अधिक लोकांचा पाठिंबा असेल ती योजना स्वीकारली पाहिजे. यामुळे पारदर्शकता वाढेल, मुदतीच्या बंधनाला ही पद्धत धरून राहिल, लोकशाहीच्या तत्वांचे पालन होईल आणि सर्व अग्रगण्य विकासक सहभागी होतील. या कामात रस घेण्याच्या सर्वजणांना (विकासक, स्वयंसेवी संस्था, संस्था) पारदर्शक पद्धतीने मदत करण्यास पाठबळ मिळेल. आणि एफएसआय/टीडीआर (हस्तांतरणीय विकास अधिकार)

प्रकल्प वर्धनशील राहण्यास आवश्यक तेवढ्या खालच्या पातळीवर ठेवता येईल.

★ एसआरए संमती प्रक्रिया आशावादी बनवा : वास्तव एक खिडकी स्थापन करून हे साध्य करता येईल. दुसरी पायरी जोडपत्र, सहमती प्रक्रिया, संमतीदर्श पत्र इंटरनेटवर ठेवणे इत्यादी.

3) उद्दिष्टित प्रोत्साहनाद्वारे 'विशेष गृहनिर्माण परिमंडले' (एचएसझेड्स) निर्मितीने 300000 अतिरिक्त कमी उत्पन्नाच्या गृहनिर्माणाची युनिटे बाधा. यापूर्वीच दर्शविल्यानुसार, नवीन झोपडपट्ट्यांना विकास टाळण्यासाठी दर महिन्याला 750-1500 रुपये भाडे असलेली 300000 कमी उत्पन्नाची शासनाने विकसित केली पाहिजेत. जगातील डझनभर शहरांनी (न्यूयॉर्क, बेजिंग आणि शांघाय) विकासकांना बहुविध प्रोत्साहनपर पुर्वून कमी उत्पन्नांची भाड्याची घरे विकसित करण्यासाठी स्फूर्ती दिलेली आहे. यामध्ये विशेष गृहनिर्माण प्रक्षेत्रे (उदा. चीनमध्ये, सरकार सार्वजनिक जागेचा लिलाव करताना त्या जागेपैकी काही भागावर कमी उत्पन्नाची घरे बांधण्याच्या अटी घालते) आणि विकासकांसाठी जे कमी उत्पन्नाची घरे बांधतात त्या विकासकांसाठी करामध्ये सवलत (निगम कर, मालमत्ता कर, मुद्रांक शुल्क आणि विकासात्मक शुल्क यात कपात) दिली जाते. त्याचप्रमाणे मुंबईने विशेष गृहनिर्माण प्रक्षेत्रांसाठी (उदा. कांजूर येथील खार जमिनी) जमीन राखून ठेवली पाहिजे आणि अल्प उत्पन्नासाठी विकासकांना योग्य एक गृहा प्रोत्साहने दिली पाहिजेत.

4) एकात्मिकृत विकासाद्वारे उत्कृष्ट वसाहत-बेटे निर्माण करा : मुंबईला गिरण्यांच्या जमिनी, बंदरं विश्वस्त मंडळाच्या जमिनी आणि वांद्रे-कुर्ला संकुल यासारख्या क्षेत्रांत गृहनिर्माणाच्या आणि व्यापारी उत्कृष्ट बेटे "निर्माण करण्याची संधी आहे. ही सापेक्षतेने मुख्य नागरी क्षेत्रातील जमिनीचे विस्तृत भूभाग असे आहेत. जर ते त्यांचे पुनर्वसन निर्मळपणे केले आणि त्यात भूकंप रोधक इमारतीसह उच्च दर्जाचे गृहनिर्माण पुरेशी मोकळी जागा 40 फुटी रुंद मार्ग, अत्युत्तम वाहतूक

संबद्धता, नागरी प्लाझा रुग्णालये, वस्तुसंग्रहालये आणि पाण्याच्या आघाडीवर किरकोळ विकास यांचा समावेश केला तर ते उर्वरित शहरांना आदर्शनमुना ठरू शकतील. ही जागतिक दर्जाची 'अत्युत्तम वसाहत बेटे' निगम गुंतवणूकदारांना आणि उच्च सेवांतील बुद्धिवंताना आकर्षित करण्यास सुरुवात करतील.

5) गटागटानुसार शहराचा विकास करणे : परिणामतः हॉगकॉग आणि महात्तन यासारख्या जागतिक दर्जाच्या शहरंप्रमाणेच मुंबईला ताजातवाना नवा चेहरा देण्यासाठी आणि इमारती पायाभूत सोयींमध्ये (काही अंदाजानुसार महात्तन हे शहर गेल्या 100 वर्षांमध्ये 8-10 टप्प्यांत आजच्या स्वरूपात उभे राहिले) सुधारणा करण्यासाठी मुंबई शहर 8-10 टप्प्यांत पुनर्विकसित केले पाहिजे. याचा अर्थ असा होतो की संपूर्ण शहराचे गाळे पाडावे लागतील आणि आधुनिक मूलभूत सोयींसह त्यांची पुनर्बांधणी करावी लागेल. त्या पायाभूत सोयींमध्ये भूकंप रोधक इमारती, रुंद रस्ते, उचित मूलभूत सुविधा आणि बगीच्यांसाठी मोकळी जागा यांचा समावेश असेल. या प्रकारच्या पुनर्विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, एफएसआयमध्ये वाढ, मुद्रांक शुल्कात सवलत इत्यादी प्रकारच्या प्रोत्साहकांचा समावेश असलेला एकगट्टा सवलती शासनाने दिल्या पाहिजेत. अर्थातच वारसा जतन करावयाच्या इमारतीसारखी काही क्षेत्रे अशा पुनर्विकास प्रक्रियेतून वगळण्याची आवश्यकता राहिल.

चार - इतर पायाभूत सुविधांचा दर्जा सुधारा :

या वाहतूक आणि गृहनिर्माण सुविधांपेक्षा इतर पायाभूत सुविधा या सापक्षतेने इतर ठिकाणांपेक्षा अधिक चांगल्या असल्या तरीही, जर मुंबईला जागतिक शहराचा दर्जा प्राप्त करून द्यावयाचा असेल तर शासनाने सहा क्षेत्रे आणखी मजबूत करण्याची गरज आहे. यातील प्रत्येकामध्ये ज्या महत्त्वाच्या सुधारणांची गरज आहे. त्याविषयी येथे नमूद केले आहे. सुरक्षा, हवा, प्रदूषण, पाणी, स्वच्छता, शिक्षण आणि स्वास्थ्य रक्षा.

1) सुरक्षित असणारा कायदा बनवा : जरी मुंबईतील

गुन्हेगारीचे प्रमाण हे जागतिक इतर जागतिक शहरांबरोबर तुलना करण्याइतपत कमी असले तरी अलिकडच्या अधूनमधून घडणाऱ्या काही तुरळक घटनांमुळे नागरिकांमध्ये काही प्रकारची अस्वस्थता निर्माण झाली आहे. म्हणून पोलीस दलाने गुन्हांना आवर घालण्यासाठी काही डावपेचात्मक आणखी कृती-मोहीम लोक निर्धास्त होईपर्यंत आखण्याची गरज आहे. त्यासाठी उदा. दंगल व्यवस्थापनात आणि कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यात पोलिसांना अधिक प्रशिक्षित केले पाहिजे, विभागवार गस्त वाढवा आणि यंत्रणा उभारणीसाठी गुप्तवार्ता सेवा उन्नत करा.

2) वायूप्रदूषणात घट करा : अत्यंत धोक्याच्या पातळीवरील वायूप्रदूषण कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या अभिकरणांनी त्यांची भूमिका वठवली पाहिजे. सध्याचे वायूप्रदूषणाचे प्रमाण 50-100 मायक्रोग्रॅम घनता इतक्या सापेक्षतेने सुरक्षित पातळीवर आहे. दोन तत्त्वे अंमलात आणली पाहिजे अ) पेट्रोलमधील सल्फरचा अंश कमी करून किरकोळ आणि उपभोक्ता स्तरावर दोन्ही प्रकारची भेसळ कमी करणे आणि त्याचबरोबर सीएनजी/एलपीजीच्या तरतुदींमध्ये वाढ करणे. ब) सर्व वाहनांच्या बाबतीत जुनी वाहने टप्प्याटप्प्याने बंद करून जागतिक दर्जाची प्रदूषण कसोटीची वाहने रस्त्यावर फिरली पाहिजेत.

3) पाण्याची उपलब्धता वाढवणे आणि पाण्यातील दूषितपणा कमी करणे : बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने पुढील दहा वर्षांत 7500 कोटी रुपये पाणी पुरवठ्यात आणि वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी खर्च केले पाहिजेत. तर मध्यम वृत्तरणा (वेंद्राकडून पर्यावरण प्रमाणपत्राचा प्रतीक्षेतील) आणि भातसा धरण हे यासारखे सध्या नियोजित असलेले प्रकल्प शहरात आणण्यात येणाऱ्या पाणी साठ्यामध्ये लक्षणीय वाढ करतील, या शिवाय बृहन्मुंबई महापालिकेने आखणी 5000 कोटी रुपये (अगोदरच नमूद केलेल्या 7500 कोटी रुपयांतील गळती थांबवण्यासाठी आणि दूषितपणा रोखण्यासाठी पुन्हा पाईप बदलण्यासाठी अद्याप खर्च करावयाचे आहेत. आणखी असे की, सध्या

हिशोबात न धरलेल्या 30-35 टक्क्यांनी पातळी 15-20 टक्क्यांपर्यंत खाली आणून मध्यम वैतरणा प्रकल्पाला समरूप अतिरिक्त पाण्यात वाढ होईल. अंतिमतः पाणी खात्याचे नियम रुपांतरामुळे क्षमतेत वाढ होईल, अर्थसंकल्पाचा अधिक चांगला उपयोग आणि सेवांमध्ये सुधारणा होतील.

4) घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी अधिक वर्धनक्षम पर्याय निर्माण करा.

आज मुंबईतील रस्त्याचे खडे जोडाच्याच ठिकाणी फाटत आहेत. मुंबईत स्वच्छतेच्या खड्ड्यांची भीषण टंचाईच फक्त आहे असे नव्हे तर देवनार मधील प्रचंड उघडा खड्डा (जेथे 70 टक्के घनकचरा टाकला जातो) आता पराकोटीच्या वाईट अवस्थेला पोहचला आहे. म्हणून बृहन्मुंबई महानगपालिकेने दोन मोठ्या मोहिमा हाती घेतल्या पाहिजेत. 'शून्य कचरा' मोहीम राबवून कचऱ्यातील आणखी वाढ रोखली पाहिजे. पर्यायी कचऱ्याची व्यवस्था करणारी पर्यायी जागा निर्माण केली पाहिजे.

5) शिक्षणाचा दुवा आणि गुणवत्ता यांचा दर्जा वाढवा.

मुंबईतील शिक्षणाची गुणवत्ता तीन प्रकारच्या उपक्रमशीलतेतून वाढवता येईल. 5-10 उच्च गुणवत्ता ठेवणाऱ्या खाजगी शाळांसाठी जागा देऊन टीडीआरच्या सोयीसुविधांसाठी प्रोत्साहकांमध्ये वाढ करून. शहरामध्ये कार्यकारी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करावी ही तरक्रार दूर करावी. शाळांतील विद्यार्थ्यांची गळती (उदा. कर्नाटक, विहतनाम) कमी करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था आणि सामाजिक संस्था महापालिकेच्या शाळा चालवण्यासाठी दत्तक घ्याव्यात. व्यावसायिक प्रशिक्षण, किरकोळ करमणूक आणि माहिती तंत्रज्ञानासारख्या नवीन क्षेत्रात संख्यात्मक आणि गुणात्मकतेसह शिक्षण देण्यासाठी पुढे यावे.

6) आरोग्य सेवा उन्नत करा

गुणवत्ता आणि सेवांची जबाबदारी हा प्रश्न पुढे येतो तेव्हा सार्वजनिक स्वास्थ्य सुरक्षा प्रणाली दारुणरित्या कमी पडते. यातील महत्त्वाचा भाग म्हणून 20 किंवा त्याहूनही अधिक

महापालिकेच्या रुग्णालयांवर अतिव ताणाचे कारण देऊन स्पष्टीकरण करता येईल त्यावेळी प्राथमिक स्वास्थ्य सुरक्षेच्या वापराच्या (म्हणजेच 150 महापालिकेच्या बाह्यरुग्ण दवाखाने तसेच आम सूतिकागृहे, अगाध ठिकाणे झाली आहेत. हा असमतोल दूर करण्यासाठी बृहन्मुंबई महापालिकेने प्राथमिक स्वास्थ्य सुरक्षेच्या सोयीच्या पुरेसा वैद्यकीय औषधांचा साठा उपलब्ध असल्याचे त्याचप्रमाणे भूल-तज्ज्ञही उपलब्ध असल्याची खात्री करून घ्या) दर्जात वाढ केली पाहिजे. तर दुसरीकडे थेट महापालिकेच्या रुग्णालयांत जाण्यापासून रुग्णांना परावृत्त केले पाहिजे. (उदा. नगरपालिकेचे रुग्णालय आणि प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र यांच्यातील कसपेपरमध्ये लक्षणीय फरक करून) याशिवाय आणखी असे की शासनाने सार्वजनिक-खाजगी रुग्णालयांमध्ये भागीदारीस प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि काही मोजकीच रुग्णालये नावलौकिक असलेल्या विश्वस्त मंडळाकडे आणि स्वयंसेवी संस्थांकडे हस्तांतरित केली पाहिजेत. असे करताना कोणत्याही प्रकारचे निधी देण्याचे थांबवू नये. अधिक उचित उपभोक्ता शुल्क आकारणीस वाव दिला पाहिजे.

पाच - पुरेशी वित्तलब्धी वाढवा :

बऱ्याचवेळा शंकेखोर लोकांकडून मुंबईकरिता काय करण्याची गरज असा प्रश्न विचारला जात नाही तर त्याविरुद्ध यासाठी लागणाऱ्या प्रचंड गुंतवणुकीसाठी निधी कसा उभारणार असा प्रश्न निर्माण केला जातो. आमच्या सखोल दर्जाच्या भावना दर्शवितात की मुंबईच्या अधिकतेमध्ये 'शोधणे आणि आवश्यक निधी उभारणे' या दोन्हीची क्षमता आहे.

आम्ही असा अंदाज बांधला आहे पुढील दहा वर्षांसाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातून एकूण 200000 कोटी रुपये (40 बिलियन डॉलर्स) इतक्या गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे. तथापि, यापैकी वाहतूक आणि गृहनिर्माणासाठी खर्च करावयाचे फक्त रु. 50,000 कोटीची (म्हणजे दरवर्षी सुमारे रु. 5000 कोटी) सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी गरज आहे. यातील शुभवार्ता अशी शासनाने दरवर्षी फक्त सुमारे 1500

कोटी किंवा पुढील दहा वर्षांत रु. 50,000 कोटी एवढी वित्तलब्धी करावयाची आहे. उर्वरित रक्कम ही उपभोक्ता शुल्कावर आपण दीर्घकालीन कर्जासाठी द्यावयाच्या वित्तलब्धीतून आणि वाढीव कर वसुलीतून यावयाची आहे. आम्ही असा अंदाज केला आहे की करदात्यांनी दरवर्षी अंशदान केलेल्या रु. 1500 कोटी रुपयांमुळे गृहनिर्माण, वीज, टेलिकॉम, यामधील खाजगी गुंतवणूकदार आकर्षित होतील आणि वस्तुनिर्माण उद्योग आणि सेवा यासारख्या आर्थिक वृद्धी केंद्रामधून पुढील दहा वर्षांत रु. 150000 कोटी इतका निधी मिळेल. अशारितीने 1.10 इतक्यापटीत ही रक्कम होते.

जरी हे आकडे मोठे दिसत असले तरी आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, पुढील दहा वर्षांच्या कालावधीत गुंतवणूक करण्याची गरज आहे. आणखी असे की, मनापासून असे नमूद करावेसे वाटते की, मुंबईची आर्थिकसुबत्ता एवढी आहे की, यापेक्षा अधिक खर्चाला हातभार लावण्यास ती समर्थ आहे. लक्षात ठेवा की यापूर्वीपासूनच केंद्राला आणि राज्याला दरवर्षी 400000 कोटी रुपये आणि स्थानिक सस्थांना रु. 7000 कोटींचे अंशदान करावे. शांघायचा स्थानिक आणि केंद्र सरकारला पायाभूत सुविधांचा खर्च गेल्या दशकात 40 बिलियन डॉलर्स (रु. 200000 कोटी) इतका आला.

जरी हा खर्च भागवण्यासाठी निधी पुरवण्यास मुंबई आर्थिकदृष्ट्या समर्थ आहे तरीही हे महत्त्वाचे आहे की, संपूर्णपणे मुंबईच्या पायाभूत सोयी निधीत (एमआयएफ) वर्तुळाकार कुंपणात बंद आहेत. राष्ट्रीय महामार्ग विकास कार्यक्रम (एमचएचडीसी) साठी रु. 4.6000 कोटी इतका वर्षासन निधी मिळाल्यानंतर त्यांनी जे काही केले त्याप्रमाणे हे कामही समरूप आहे. ही रक्कम दरवर्षी पेट्रोल आणि डिझेलवर रुपया उपकरातून आणि रु 60,000 कोटी राष्ट्रीय महामार्ग कार्यक्रमासह त्यांना मिळाली होती.

शासनाकडे स्रोतांच्या अनेक बाबी निकालात काढण्यासारख्या आहेत त्याबाबी मुंबई पायाभूत सोयी निधीसाठी आवश्यक वार्षिक रु. 1500 कोटीचा निधी निर्माण करण्याच्या

पुरेशा क्षमतेपेक्षाही अधिक आहेत. त्या वाढीव खर्चाच्या क्षमतेनी आणि अधिक चांगल्या वसुलीने मोठ्या प्रमाणात मिळतील. त्या कराच्या दरामध्ये वाढ करून ते साधणार नाही. स्रोताचे तीन गटात विभागता येतील.

1) उपभोक्ता शुल्क आणि वसुली कार्यक्षमता वाढवा.

हा प्रवाह दरवर्षी 1,000 कोटींचा निधी निर्माण करू शकतो. यापैकी मालमत्ता कर वसुलीतील वाढ ही प्रमुख महसूल मिळवणारी असू शकते. आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, बहुतेक शहरात पायाभूत सोयींचा निधी पुरवणारा मुख्य स्रोत मालमत्ता कर हे आहेत. हैद्राबाद आणि बंगळूरू महापालिकांनी त्यासारखेच बदल केले आणि काही प्रमाणात त्यांनी दुप्पट मालमत्ता कर वसुली केली. या निधीत आणखी भर घालण्याचे अन्य मार्ग म्हणजे श्रीमंत शेजाऱ्यांकरिता वाढीव पाणी उपभोक्ता शुल्क लावणे (जे सध्या निर्मितीच्या खर्च भागवत नाही.) एमआयएफला इंधन कराच्या बाबतीत निर्देश देऊन (ज्या पद्धतीने) गोल्डन क्वार्टीलटरला प्रोजेक्टला निधी देण्यात आला त्याचप्रमाणे, आणि मुद्रांक शुल्क वसुलीत वाढ करून. उपभोक्ता शुल्क हे कर्ज / अनुदानाचे पुनःप्रदान करण्यात सुद्धा मदत करू शकते.

2) बृहन्मुंबई महापालिकेची स्वतःची कार्यक्षमता सुधारणे.

अधिक चांगल्या प्रकारे करार प्रक्रिया आणि प्रशासकीय खर्चात कपात करणे (खाजगीकरण आणि भाडेतत्त्वावरील सेवा गोठवून) या प्रकारच्या उपायांनी दरवर्षी रु. 600 कोटी निधी निर्माण होऊ शकतो.

3) मुंबईत आणि मुंबईच्या भोवतालच्या शासकीय जमीन मालमत्तेचा सदुपयोग करणे.

विकसित जमीन विकणे आणि शासनाची भाडेपट्ट्याची, मालमत्ता मुक्त धारणेमध्ये रुपांतरीत करणे यापासून आणखी रु. 200-500 कोटींचा निधी निर्माण होऊ शकतो. दीर्घकालीन आधारावर मुंबईकरिता शासनाने वित्तीय स्रोत पुनःसमतोल करण्याची आवश्यकता आहे. उदा. ते मुद्रांक शुल्क आणि जकात यावर कमी अवलंबून असतील. त्याउलट ते मालमत्ता

करापासून उत्पन्न, उपभोक्ता शुल्क आणि राज्याच्या विक्रीकर वसुलींच्या निलंबलेखी भाग यावर ते अधिक आधारित असतील. हीच दिशा मोठ्या शहरांनी अवलंबिली तर त्याच दिशेने आर्थिक कार्यक्रम आणि कार्यक्षमतेची उन्नती यांची वृद्धी करण्यास समर्थ होतील.

शासन अधिक प्रभावी, कार्यक्षम आणि जबाबदार बनवा.

मुंबईमध्ये सर्व दृष्टींनी शासनामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होण्याची गरज आहे. जगातील अनेक सरकारच्या अलिकडच्या अभ्यासात, मॅककिन्सेने उच्च प्रभावी शासनातत्वाचे सार शोधून काढले आहे. या तत्वावर आधारित मुंबईने तीन प्रमुख क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे.

- 1) ज्या खात्यांनी मुंबई शहरभर एकात्मिक होण्याची गरज आहे त्या सर्वांना निगममध्ये रूपांतरित करावे आणि त्यांना गुंतवणुकीच्या मोजपट्टीची आर्थिकता असली पाहिजे. उदा. पाणी, रस्ते, (परिरक्षणासह) प्रयाग स्तरावर (वृक्ष अतिक्रमण इ.) जे चांगले संयोजन करतात त्या कार्याचे विकेंद्रीकरण करा. काही महत्त्वाची कामे एकत्रित केली पाहिजेत. उदा. दीर्घकालावधीमध्ये समन्वय आणि जबाबदारी यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी बृहन्मुंबई महापालिका (बीसीजीएम) (रस्ते विभाग) एमआरव्हीसी आणि सार्वजनिक बांधकाम विभाग एमएमआरडीए आणि एमएसआरडीसीची मुंबईशी संबंधित वाहतूक विषयक कामे यांच्या एकत्रीकरणाद्वारे मुंबईने एकमेव वाहतूक अभिकरण निर्माण करण्याचा विचार केला पाहिजे.
- 2) उद्दिष्ट ठरवून सामंजस्य करार करणे आणि प्रचालन प्रणाली यांच्या स्थापनेतून संबंधित अभिकरणांना जबाबदार धरा.

उत्पादन आणि फलनिष्पत्तीसाठी सर्व शासकीय अभिकरणांनी उद्दिष्ट ठरविण्याची गरज आहे. (उदा. पाणी खाते गळतीच्या सध्याच्या 30-35 टक्के, प्रमाणात घट करून ती 15-20 टक्क्यांपर्यंत कमी करण्याच्या फलनिष्पत्तीचे उद्दिष्ट ठेवू शकते). सर्व मुख्य खात्यांनी आणि अभिकरणांनी (उदा.

एमसीजीएम, एमएमआरडीए) सिडको, एमएसआरडीसी, मुंबई पोलीस) शक्ती प्रदान केलेल्या समितीबरोबर यापुढे सुचवल्यानुसार या उद्दिष्टांवर बेतलेल्या वार्षिक सामंजस्य करारावर सही केली पाहिजे. शासनाचे या खात्यांवर कडक फलनिष्पत्ती अभिमुख नियंत्रण (अर्थसंकल्प आणि कामगिरी याचे जवळून संनियंत्रण) ठेवले पाहिजे. मात्र अंमलबजावणीसाठी (नोकरभरती, करार करणे, अर्थसंकल्पीय वाटप इ.) कार्यात्मक हाताळणीसाठी त्यांना स्वायत्तता दिली पाहिजे. शासनाने पारदर्शकतेसाठी आणि मतदारांचा दबाव निर्माण करण्यासाठी हे सामंजस्य करार लोकांमध्ये जाहीर केले पाहिजेत. अभिकरण प्रमुखांच्या कर्तृत्वाचा प्रगतीपटाचा दुवा हा थेट उद्दिष्टाप्रत पोहचण्यासाठी केलेली कामगिरी आणि उद्दिष्टपूर्ती यांच्याशी थेट जोडावा. अंतिमतः मुख्यमंत्री आणि शहराच्या लोकप्रतिनिधींनी या उद्दिष्टांचे पुनर्विलोकन वर्षातून किमान चारदा केले पाहिजे. हीच प्रणाली त्याखालील प्रत्येक अभिकरणाच्या इतर कार्यालयांना लागू करावी. उदा. बृहन्मुंबई महापालिकेत अतिरिक्त महापालिका आयुक्तांकडून ती प्रभाव अधिकाऱ्यांढे गेली पाहिजे. प्रभाव अधिकारी आणि नागरिक यांच्यामध्ये प्रत्येक महिन्याला एक बैठक झाली पाहिजे. त्या बैठकीत मुख्य उत्पादनासमोर झालेल्या प्रगतीचे मोजमापन होईल. सार्वजनिक अहवालपत्र हे देखील निर्माण (याचे तपशील त्वरित विजयी भागात मिळतील) केले पाहिजे.

- 3) प्रमुख प्रणालींची प्रवाहदिशा : शासनाने अशी खात्री करून देण्याची गरज आहे की, काही मुख्य शासकीय प्रक्रियांना प्रवाही केले पाहिजे. त्यामुळे अनावश्यक आडकाठी आणि खर्चात घट होईल. यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे.

★ इमारत संमती प्रक्रियेचे पुनःसंकल्पचित्र करणे

या प्रक्रियेकरिता पहिला 'हिरवा वंदील' दाखवण्याकरिता लागणारा सरासारी 90 आणि 180 दिवसांचा कालावधी कमी करून तो 45 दिवसांचा करावा. या मार्गाने वास्तुशास्त्रज्ञांना मान्यता आपोआपच मिळण्यात 50 टक्के मुभा मिळेल. इमारत प्रक्रियेतल्या आलेल्या अर्जांना मान्यता

/ प्रमाणपत्र देण्याची शक्ती प्रदान केलेल्या वास्तुतज्ञांच्या मंडळाची नियुक्ती शासनाने केली पाहिजे. या अगोदरच दिलेल्या सवलतीची पारदर्शकता त्यांनी वाढविली पाहिजे. उदा. इंटरनेटवर आणि त्यासंबंधी माहितीपत्रांच्या पुस्तिका प्रसिद्धीद्वारे अद्ययावत शुल्कांचे दर्जा वाढ करून उर्वरित अंमलात आणावयाच्या बाबी शक्य तेवढ्या संमती आपोआपच मिळण्याची व्यवस्था करून विद्यमान प्रणालीचे पुनःसंकल्पचित्राद्वारे आणि कमीतकमी शक्यतेच्या आवश्यक स्वाक्षऱ्यांचे असतील असा विश्वास दिला पाहिजे.

★ शासनांशी परस्पर प्रतिक्रियांच्या सर्व स्तरांवर माहिती तंत्रज्ञान हस्तक्षेपांचा वापर करणे.

निरनिराळ्या बांधकाम कंत्राटदारांसह (उदा. नागरिक, गुंतवणूकदार, राज्य, केंद्र आणि स्थानिक शासकीय पदाधिकारी) शासनाबरोबर होणाऱ्या परस्पर प्रक्रियांमध्ये गुंतलेल्या सर्व प्रक्रिया आवश्यक कार्यक्षमतेसाठी संगणीकृत कराव्यात. उदाहरण दाखवून स्पष्ट करायचे झाल्यास हैद्राबाद येथे 20 पेक्षा अधिक इ-सेवा केंद्रे आहेत आणि ती 30 नागरिकांना सामोरे आणि उद्योगधंदे सेवांना सामोरे जाणारे यांच्यासाठी 'वनस्टॉप ऑनलाईन शॉप्स' (ऑनलाईनवरील वनस्टॉप)

सात - तत्पर यशाचे स्मृतीचिन्ह निर्माण करा.

मोकळेपणाने सांगायचे तर मुंबईकर घोषणांना आणि अहवालांना वैतागले आणि कंटाळले आहेत. जर कशाची गरज असेल तर तळपातळीवर अंमलबजावणीवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे आणि 1-2 वर्षांमध्ये त्याचे दृश्य परिणाम दिसण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून जरी तपशीलवार नियोजन आणि यापूर्वीच वर्णन केलेल्या सहा महत्त्वाच्या उपक्रमशीलतेची अंमलबजावणी ही चालूच राहिली तरी, मुंबईने 20 पेक्षा अधिक तातडीच्या यशाची फलनिष्पत्ती दाखवली पाहिजे. मुंबईस्थित निगमांनी आणि सीईओंनी यातील अनेक उपक्रमशीलतेला सक्रियतेने निधी पुरविला पाहिजे. त्यापैकी सहांचे येथे वर्णन दिले आहे.

1) पाच उत्तर-दक्षिण आणि पाच पूर्व-पश्चिम बाजूस सौंदर्यनियुक्त आणि गदीविहीन छत्रमार्ग बांधणे.

या मार्गांमध्ये पाच उत्तर-दक्षिण छत्रमार्गांचा (पश्चिम द्रुतगती महामार्ग आणि सेनापती बापट तुलसी पाईप मार्ग, सरदार वल्लभभाई पथ आणि पूर्व द्रुतगती महामार्ग आणि आंबेडकर मार्ग आणि मरीन ड्राईव्ह ते पेडर रोड) आणि पाच पूर्व-पश्चिम जोडमार्ग हे एमयूटीपी / एमयूआयपी (अंधेरी-घाटकोपर जोडमार्ग, गोरेगाव-मुलुंड जोडमार्ग, जोगेश्वरी-विक्रोळी जोडमार्ग, सांताक्रुझ-चेंबूर जोडमार्ग, सहकार आंतरराष्ट्रीय विमानतळापासून विमानतळ मार्ग ते पश्चिम द्रुतगती महामार्ग) यांचा समावेश आहे. यामागे असा मूलभूत दृष्टिकोन आहे की, शहरांचे हे नमुना पथ बनवणे. उदा. हैद्राबाद महापालिकेने आक्रमकतेने प्रोत्साहके देऊ करून शहराचे 50च्या वर रस्ते रुंद केले. तर एनयूआयपी या अगोदरच यातील बहुतेक रस्ते रुंद करायचे वाहतुकीच्या कोंडीची ठिकाणे मोकळी करण्याचे नियोजन करित आहे, या उपक्रमशीलतेचे उद्दिष्ट सर्व आवश्यक पायाभूत सोयी, (उदा. सिग्नल्स, रस्त्यावरील प्रकाशदिवे, खड्डे आणि मॅनहोल्स) आणि आंतरराष्ट्रीय मानकानुसार परिरक्षण / स्वच्छता (घन कचरा व्यवस्थापन सेवांच्या खाजगीकरणद्वारे) यांच्या शाश्वतीचे असेल. या रस्त्यांच्या बाजूच्या (उदा. मालमत्ता करत सवलत) इमारतीच्या सुशोभिकरणासाठी / पुनर्विकासासाठी सुद्धा आणि पुरेशी वाहनतळ निर्माण करण्यासाठी क्षमता प्रोत्साहके दिली पाहिजेत.

2) बृहन्मुंबई महापालिकेच्या सर्व प्रभागांसाठी अहवाल पत्र प्रणालीची स्थापना करा.

हे फलनिष्पत्तीच्या दर्शकावर आधारित असेल आणि त्याच्या अखत्यारित बहुतेक शासकीय विभागांचा समावेश असेल आणि दर महिन्याला 26 प्रभागांच्या प्रत्येक प्रभागाच्या नागरिकांच्या 'कृतीदला' (विशेषतः या प्रयोजनार्थ प्रतिष्ठित नागरिकांच्या प्रतिनिधींचे बनलेल्या) द्वारे पुनर्निरीक्षण केले पाहिजे. फलक आणि वर्तमानपत्रांद्वारे पुरेशा प्रसिद्धीसह सर्व

प्रभाग अधिकारी आणि नगरसेवक यांच्या त्रैमासिक दर्जामापनामध्ये हेसुद्धा रुपांतरीत झाले पाहिजे. परिणामकतेत आणि यंत्रणेच्या उद्दिष्टांमध्ये सुधारणा होण्यासाठी तक्रारी / गा-हाणी संकोष हा बाहेरचा स्रोत असला पाहिजे

3) विमानतळ वातावरण आणि उत्प्रवासन करणे / आस्थलांतरण यात सुधारणा करणे.

परदेशात जाण्यासाठी / परदेशातून आल्यानंतर दीर्घकाल वाट पाहण्याच्या तीन विमानतळावरील समस्या असलेल्या क्षेत्रांकडे दीनवाणे प्रतीक्षा करण्याच्या वातावरणात आणि तपासणीच्या खिडकीच्या ठिकाणी असमाधानकारक मिळणाऱ्या अनुभवात या उपक्रमशीलतेतून समाधानकारक सुधारणा होईल. जे प्रत्यक्ष खिडकीच्या ठिकाणी काम करतात तेथे अधिकाऱ्यांच्या संख्येत भर घालण्यासह या तीन आघाड्यांवर शासनाने अनेक बदल करण्याची गरज असेल.

4) खाजगी सहभागातून अतिरिक्त 300 शौचालये बांधणे 'पैसे द्या आणि वापरा' या योजनेखाली खाजगी क्षेत्राला सार्वजनिक शौचालये बांधण्यासाठी प्रोत्साहक म्हणून पुरेशी जागा शासनाने देऊ केली पाहिजे. या प्रकारचे उदाहरण बंगळूरु शहराने घालून दिले आहे जेथे खाजगी देणगीतून 100 शौचालये बांधली गेली.

5) 325 मोकळी / हरित जागा स्वच्छ राखण्यासाठी पुनःस्थापित करण्यासाठी आणि परीक्षणसाठी स्वयंसेवी संस्था आणि निगम प्रायोजिकता उन्नत करा.

उपवने दत्तक घेण्यासाठी खाजगी व्यक्तींना आणि स्वयंसेवी संस्थांना उत्तेजन दिले पाहिजे. दैनंदिन तत्त्वावर (परीक्षण, झाडे लाणे, फिरण्यासाठी जॉर्जर्स पार्क निर्माण करणे, प्रवेश शुल्क आकारणे यासह) प्रवर्तन कार्यक्रम राबविण्यासाठी स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. तथापी, शासनाने पुरवावयाच्या किमान मूलभूत सोयी उपवनामध्ये बांधकामावरील बंधने आणि आकारावयाच्या शुल्कावर मर्यादा या बाबी शासनाने विनिर्दिष्ट केल्या पाहिजेत.

6) स्वयंमूल्यनिर्धारण विकल्पासह बाजारमूल्यावर आधारित

मालमत्ता कर आकारणे :

यापूर्वीच चर्चा केल्यानुसार बृह-मुंबईत सध्याच्या मालमत्ता कराच्या प्रणालीत फेरबदल करण्यासाठी पुढे झाले पाहिजे. यामुळे सध्याच्या प्रणालीत केवळ असमतोलाचेच दोष निरसन होणार आहेत, असे नव्हे तर. त्यामुळे आणखी महसूल वाढणार आहे. उदाहरणार्थ दक्षिण मुंबईतील मालमत्ता कराचा दर हा भांडवली मूल्याच्या अवघा 0.0002 टक्के इतका अंदाजी आहे तर आंतरराष्ट्रीय स्थिरांकन दर 1 ते 2 टक्के इतका आहे.

आठ - मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली बांधिलकी मानणाऱ्या सार्वजनिक-खाजगी साधनसंपत्तीद्वारे अंमलबजावणी समर्थ करणे.

अंमलबजावणीची तयारी करताना तीन मूलभूत तत्त्वाना अनुसरले पाहिजे.

1) एकमेव समन्वय मंडळ निर्माण करा. : आज मुंबईवर दहा निरनिराळ्या अभिकरणांचे शासन आहे. सगळ्या मुंबईबद्दल खरोखरच जबाबदार धरले जाईल अशी एकच गरज आहे. हे स्पष्ट करावयाचे झाल्यास युनायटेड स्टेटमध्ये अनेक शहरे त्यांचा महापौर निवडतात. पोलिसांसह, शहरांतील सर्व प्रकारच्या कार्यक्रमांवर त्या महापौराचे नियंत्रण असते. शहरातील अनेक बदलाचे नेतृत्व महापौर करतात. उदा. शांघायमध्ये 'वन चॉप ड्रू' रंगोली, न्यूयॉर्कमध्ये रुडॉल्फ गुईलिनी, मुंबईसाठी याचा अर्थ एवढाच होईल की, मुंबईकरिता एक मंत्री नेमणे त्याचप्रमाणे स्वतंत्र विभाग स्थापणे. पण अधिक महत्त्वाचे म्हणजे यामुळे आणखी एक नवीन नोकरशाहीवाला अडथळा निर्माण होता कामा नये. त्यामुळे आणखी बिलंब आणि कार्यवाहीचा खर्च वाढता कामा नये. नागरी विकास आणि गृहनिर्माणासारखी प्रमुख कामे संबंधित विभागाकडून काढून घेऊन मुंबईकरिता असलेल्या मंत्र्यांच्या अखत्यारीत एकत्रीकृत केली पाहिजेत. आणखी, असे की, एमएमआरडी, एमसीजीएम, सिडको यासारखी मुंबईची प्रमुख अभिकरणे यांनी मंत्रालयाकडे अहवाल दिला पाहिजे.

तथापी, सध्याचे राजकीय वातावरण पाहता यासाठी कदाचित काही कालावधी लागेल. मधून नजीकच्या कालावधीत मुख्यमंत्र्यांनी स्वतःच मुंबईसाठी मंत्री ही भूमिका पार पाडावी. व प्रमुख मंत्री आणि महापौर यांनी बनलेल्या सुकाणू समितीचे नेतृत्व करावे. या आधिक म्हणजे बंगळुरुप्रमाणे सुकाणू समितीचा सहकार्याध्यक्ष म्हणून मुख्यमंत्र्यांनी सन्माननीय खाजगी क्षेत्रातील एक व्यवस्थापकीय संचालक नेमावा आणि निरनिराळ्या उपक्रमशीलतेच्या प्रगतीचे पुनर्विलोकन करण्याचे त्याला पूर्ण प्राधिकार द्यावेत. अंमलबजावणी होणार आहे याची खात्री करून देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांनी प्रमुख शासकीय आणि शहर शासनाने अधिकारी यांची एक शक्ती प्रदान केलेली समिती नेमावी आणि खाजगी क्षेत्रातील सहभागी निवडावा. या समितीचे अध्यक्ष मुख्यसचिव असतील. याशिवाय सर्व उपक्रमशीलतांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी 3-5 वर्षे कालावधीकरिता मुख्यमंत्र्यांच्या कार्यालयात मुंबईसाठी पूर्णकालिक एका विशेष सचिवाची नियुक्ती करावी. विशेष सचिव हा शक्तीप्रदान समितीच्या सदस्य सचिव आणि निमंत्रक असेल. शक्तीप्रदान समितीने पाक्षिक पुनर्विलोकन केले पाहिजे आणि सुकाणू समितीबरोबर मासिक बैठक घेईल. उपक्रमशीलतेसाठी असलेली कृतीकेंद्र निर्माण केले पाहिजे आणि शक्तीप्रदान समितीने स्पष्ट माहिती आणि कालावधीची दिशा यासह अहवाल दिला पाहिजे.

2) फलनिष्पत्तीसाठी प्रमुख अभिकरणांना जबाबदार धरणे.

एमसीजीएम, एमएमआरडीए, एमएसआरडीसी, म्हाडा, आणि बेस्ट यासारख्या प्रमुख अभिकरणांना फलनिष्पत्तीसाठी जबाबदार धरले पाहिजे. त्यानुसार प्रत्येक अभिकरणांनी शक्तीप्रदान समितीबरोबरील सामंजस्य करारावर आधारित उत्पादन आणि निष्कर्ष स्वाक्षांकित करणे आवश्यक आहे. हे सामंजस्य करार सार्वजनिक केले पाहिजेत आणि मुख्यमंत्र्यांच्या मासिक कामगिरीचे पुनर्विलोकन केले पाहिजे. हा दृष्टिकोन

जर बाळगला तर कर्नाटकाच्या मुख्यमंत्र्यांनी स्वीकारलेल्या बंगळुरु कार्यक्रम कृतीदलाशी तो समरूप ठरेल.

3) क्रियाशील निगमांना आणि स्वयंसेवी संस्था सहभागांना प्रोत्साहन देणे.

सर्व शासनाच्या अभिकरणाव्यतिरिक्त मुंबईच्या निगमांनी आणि स्वयंसेवी संस्थांनी मुंबईचे स्वप्न पुढे नेण्यासाठी सक्रिय भूमिका बजावण्याची गरज आहे. याची सुरुवात म्हणून 2-3 निगमाचे प्रमुख कार्यकारी आणि स्वयंसेवी संस्था प्रमुख या शक्तीप्रदान समितीवर नियुक्त केले पाहिजेत. तशाच प्रकारची आम्ही शिफारस करतो. आम्ही पुढील पाच क्षेत्रांमध्ये खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची शिफारस करतो. पक्षसमर्थन, निधी उपलब्धता, मूलभूत सोयींची निर्मिती, व्यवस्थापन साधनसंपत्ती, आणि स्वतंत्र प्रकल्प.

सर्व सर्व मिळून काम हाती घेतल्यास मुंबईने जागतिक दर्जाचे शहर बनण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल पुढे टाकले आहे याची खात्री पटेल. अधिक महत्त्वाचे म्हणजे मुंबईतील प्रमुख गुंतवणूकदारांना आपली ऊर्जा उपयोगात आणण्यासाठी मदत होईल.

मुंबई हे शहर केवळ महाराष्ट्राच्याच मुकुटातील हिरा नव्हे तर भारताच्या मुकुटातीलही तो हिरा आहे. तथापी या हिऱ्याने त्याची स्वतःची चकाकी पूर्णपणे गमावली आहे. जर या उपक्रमशीलतांची अंमलबजावणी झाली तर ती शान पुन्हा प्राप्त होईल.

महाराष्ट्र शासनाने आता कृती केली पाहिजे. आम्ही मुख्यमंत्र्यांना कळकळीची विनंती करतो की, सुकाणू समितीची आणि शक्तीप्रदान समितीची स्थापना करून या प्रक्रियेला सुरुवात करा. आणि पुढील दोन महिन्यांत अंमलबजावणीस प्रारंभ करा. अन्यथा, महाराष्ट्र राज्याशिवाय खरोखरच संपूर्ण भारताला तरणोपाय नाही.

अनुवादक : दत्ता कुलकर्णी

